

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2021)

Павлодар

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/GLMS3361>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анессова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор

Трушев А. К., д.ф.н., профессор

Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)

Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Баратова М. Н., д.ф.н., профессор

Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор

Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор

Шокубаева З. Ж., технический редактор

Булегенова И. Б., Кенжетеева Г. К. Эмоционалды бірліктердің мәтінде берілу жолдары	6
Ерназарова З. Ш., Ерназарова Г. Ш. Қазақ тіліндегі етіс категориясының когнитивті-семантикалық аспектісі	16
Жанұзақова Қ. Т., Қалдыбаева Б. Ф. «Әдебиет теориясы. Антология» еңбегіндегі әдебиеттану мәселелері	28
Жиренов С. А., Сманова А. С., Бекболатова Қ. М. Қазіргі ұлттық қолөнердегі лингвомәдени бірліктердің мазмұны	37
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Жүсіпов Е. Қ., Курметова А. А. Мәшһүр Жүсіптің мәдени мұрасы: аңыздар	48
Қылышпаева С. Х., Оналбаева А. Т. Филологтың лингвистикалық тұлғасын қалыптастырудағы коммуникативті және лингвистикалық құзыреттіліктерді дамыту әдістері	56
Мнайдарова М. С., Сәрсекеева Г. Ә. Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің морфологиялық құрылымын зерттеу мәселелері	65
Мырзахан Г. Н., Курмамбаева Ж. Б. Шет тілін үйрету үдерісіндегі жазылымға психолінгвистикалық тұрғыдан қарау	75
Оленев С. В., Ергалиева С. Ж., Нуркина Н. А. Саяси дискурстағы қарапайым тілдік тұлға элемінің құндылық бейнесі	83
Тажиева С. М., Кабанова А. Б., Кишенова А. Ю. Орыс және қазақ тілдерінің арнайы лексикасына салыстырмалы сипаттама жасау әдісімен орыс сөзжасам жүйесін оқыту	92
Трушев А. Қ., Трушев Ә. А. Ақын – Аманжол Шәмкенов өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері	103
Өтемісова Г. Ж., Карипжанова А. О. Нұртуған жырау мен Шоқан шығармаларындағы көнерген аталымдар этимологиясы	109
Авторлар туралы ақпарат	122
Авторларға арналған ережелер	131
Жарияланым этикасы	152

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

СОДЕРЖАНИЕ

Булегенова И. Б., Кенжетаяева Г. К. Способы передачи эмоциональных единиц в тексте	6
Ерназарова З. Ш., Ерназарова Г. Ш. Когнитивно-семантический аспект категории глагольного залога в казахском языке	16
Жанузакова К. Т., Калдыбаева Б. Г. Проблемы литературоведения в труде «Теория литературы. Антология»	28
Жиренов С. А., Сманова А. С., Бекболатова Қ. М. Семантика лингвокультурных единиц в современном национальном искусстве	37
Жусупов Н. К., Баратова М. Н., Жусупов Е. К., Курметова А. А. Культурное наследие Машхур Жусипа: легенды	48
Кылышпаева С. Х., Оналбаяева А. Т. Методы развития коммуникативных и лингвистических компетенций в формировании языковой личности филолога	56
Мнайдарова М. С., Сарсеке Г. А. Проблемы изучения морфологической структуры антропонимов в казахском и турецком языках	65
Мырзахан Г. Н., Курмамбаева Ж. Б. Психолингвистический подход к письму в процессе обучения иностранному языку	75
Оленев С. В., Ергалиева С. Ж., Нуркина Н. А. Ценностная картина мира обыденной языковой личности в политическом дискурсе	83
Тажибаяева С. М., Кабанова А. Б., Кишенова А. Ю. Обучение русскому словообразованию методом сравнительной характеристики специальной лексики русского и казахского языков	92
Трушев А. К., Трушев А. А. Художественные особенности стихов поэта – Аманжол Шамкенова	103
Утемисова Г. Ж., Карипжанова А. О. Этимология устаревших номинаций в произведениях Нуртуғана жырау и Шокана	109
Сведения о авторах	122
Правила для авторов	131
Публикационная этика	152

CONTENT

Bulegenova I. B., Kenzhetayeva G. K. Methods of transmission of emotional units in text.....	6
Yernazarova Z. Sh., Yernazarova G. Sh. Cognitive-semantic aspect of the category of the verb voice in the Kazakh language	16
Zhanuzakova K. T., Kaldybayeva B. G. Problems of literary criticism in the work «Theory of literature. Anthology»	28
Zhirenov S. A., Smanova A. S., Bekbolatova K. M. Semantics of linguistic and cultural units in contemporary national art	37
Zhussupov N. K., Baratova M. N., Zhussupov Y. K., Kurmetova A. A. Cultural heritage of Mashkhur Zhussip: legends	48
Kylyshpayeva S. H., Onalbayeva A. T. Methods of development of communicative and linguistic competencies in the formation of linguistic persona of a philologist.....	56
Mnaidarova M. S., Sarseke G. A. Problems of studying the morphological structure of anthroponyms in the Kazakh and Turkish languages	65
Myrzakhan G. N., Kurmambayeva Zh. B. Psycholinguistic approach to writing in the foreign language teaching process	75
Olenev S. V., Yergaliyeva S. Zh., Nurkina N. A. Value world picture of an ordinary linguistic personality in political discourse	83
Tazhibayeva S. M., Kabanova A. B., Kishenova A. Yu. Teaching Russian word formation by the method of comparative characteristics special vocabulary of Russian and Kazakh languages	92
Trushev A. K., Trushev A. A. Artistic features of the poems of the poet – Amanzhol Shamkenov	103
Utemisova G. S., Karipzhanova A. O. Etymology of obsolete nominations in the works of Nurtugan zhyrau and Shokan.....	109
Information about the authors.....	122
Rules for authors	131
Publication ethics	152

<https://doi.org/10.48081/XFRA1711>

*И. Б. Булегенова, Г. К. Кенжетеева

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

ЭМОЦИОНАЛДЫ БІРЛІКТЕРДІҢ МӘТІНДЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі таңда эмоцияларды зерттеу – өзекті, әрі қазіргі заман талабына сай тақырыптардың бірі. Эмоциялардың тілде көрініс табу мәселелерінің ішінде, олардың қарым-қатынас және әртүрлі мәтіндердегі берілу ерекшелігін зерттеу ерекше орын алады. Тіл білімі ғылымы көп уақыттан бері, мәтін мәселелеріне қызығушылық танытып келеді, себебі олардың шешімі тіл семантикасының негізгі сұрақтарына жауап табуға мүмкіндік береді. Лингвисттер мәтінді сөзбен тығыз байланысқан құбылыс ретінде қарастырады, ал бұл өз кезегінде эмотивті мәтін мен эмотивті сөзге де таралады. Коммуникативті лингвистикада мәтін эмоцияларының ролі айрықша. Әрбір мәтін белгілі бір бірліктердің жиынтығынан тұрады, олардың құрамында эмоционалды ақпараты бар тіл бірліктері де болуы мүмкін. Мақала мәтін ішіндегі, әсіресе, көркем әдебиеттегі эмоционалды бірліктердің берілу жолдарын функционалды-семантикалық тұрғыдан зерттеу мәселелерін қарастырады. Эмотивті мәтінді семантикалық тұрғыдан қарастыру барысында эмоциялардың берілу жолдары анықталады. Эмотивті мәтінді талдау барысында тілдік және тілдік емес компоненттерді анықтауға мүмкіндік бар. Эмотивті мәтіндерді зерттеу ағылшын тілінде мәтіннің эмотивті белгісін айқындайтын клишеленген құрылымдардың бар екендігін көрсетті. Мақала ағылшын және қазақ тілдеріндегі мәтіндердегі жағымды және жағымсыз эмоциялардың кинесика, просодия, лексика және грамматика арқылы берілу жолдарын көрсетеді.

Кілтті сөздер: эмотивті мәтін, компоненттер, мәтін лингвистикасы, жағымды эмоция, жағымсыз эмоция.

Кіріспе

Мәтін лингвистикасы – лингвистика ғылымы зерттеулерінің бір бағыты. Мәтін лингвистикасы бағытының пәні мәтіннің құрылымы, семантикасы мен функциялдығын анықтау және мәселелерін шешу болып табылады. Мәтін лингвистикасы өткен ғасырдың ортасында пайда болып, 70–80 жылдары белсенді түрде дами бастады. Сонымен қатар, бағыт тіл мен сөйлеу қарым-қатынасының жаңа онтологиялық талдау негізін қалайды және сол қарым-қатынасты мәтін арқылы бақылауға мүмкіндік береді. Ең алғаш мәтін зерттеушілерінің бірі М. М. Бахтин мәтіннің қарама-қайшы сипатын айта отырып, бір жағынан әр мәтіннің артында белгілі бір тіл жүйесі бар екендігін, ал екінші жағынан ерекше және жеке құрылымдық сипатын атап өткен. Т. М. Николаеваның анықтауы бойынша мәтін лингвистикасы бұл өз міндеттерін мәтін категорияларының жүйесін іздеуде және құруда, қолданбалы ғылымдар саласында – адамның дұрыс қарым-қатынас жағдайларын зерттеуде. Мәтін лингвистикасы теориясының дамуына орасан үлес қосқандар арасында Еуропа лингвисттерінің теориялары мен тұжырымдарымен қоса, Прага лингвистикалық мектебінің өкілдері (К. Гаузенблад, П. Сгалл, Х. Изенберг, т.б.), француз лингвистикалық мектебінің өкілдері (Ш. Балли, Э. Бенвенист, Р. Барт, Ю. Кристева, П. Серио, т.б.), неміс лингвистикалық мектебінің өкілдері (Э. Кесериу, Х. Вайнрих, П. Хартман, В. Дресслер, т.б.), Ресей лингвистикалық мектебі мен бағыттарының өкілдері (В. В. Виноградов, Л. В. Щерба, М. М. Бахтин, Ю. М. Лотман, И. Р. Гальперин, З. Я. Тураева, Т.М. Николаева, А.А. Залевская, т.б.) және отандық ғалымдар (Р. Сыздық, Т. Қордабаев, Б. Шалабай, О. Қ. Жармакин, М. Серғалиев, М. Ахметова, Ж. Қайшығұлова, Г. Әзімжанова, Н. Құрманова, А. Жұбанов, Т. Смағұлова және т.б.) бар.

Коммуникативті лингвистикамен анықталғандай адамдар мәтіннің көмегімен қарым-қатынас жасайды және осы негізде мәтін коммуникативті бірлік ретінде қабылданады. Сөйлеу актісінде сөйлеуші, тыңдаушы, уақыт, мекен-жай, мақсат және т.б. сияқты мәтін құрылымының компоненттері болады. Сонымен қатар, қарым-қатынасқа кіретін адами факторды ескерсек, оның психикалық жай-күйін, эмоциялары, сезімдері мен олардың өзара қарым-қатынасы кіреді. В. И. Шаховский «Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка» атты еңбегінде мәтіндегі эмоционалды акцентке байланысты Матезиустың мына ойын мысал ретінде келтіреді: «Из всех элементов, которые удается установить в содержании языкового наименования, труднее всего подвергнуть анализу эмоциональный акцент. Это обусловлено тем, чем в вещественном содержании символической значимости, наряду с точкой зрения говорящего проявляется установка на слушающего или читателя и это здесь многое решает ситуация» [1, 141 б.].

Яғни, мәтіннің эмоционалды компоненті қарым-қатынас барысындағы көңіл-күй мен психикалық жағдайдың арақатынасын реттейді.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Әрбір мәтін белгілі бір жағдаятты сипаттайды, яғни бұл мәтінді семантикалық тұрғыдан интерпретациялау. Сипаттау мен интерпретациялау өз кезегінде эмоционалды бола алады. Мәтін компоненттерінің бірінде эмоционалды бірліктер болуы мүмкін, әсіресе егер мәтін адамдардың қарым-қатынасы туралы болса. Адам үнемі әлеуметтік жаратылыс және қоғаммен ара қатынасын үзбейді. Адамдардың қарым-қатынасы ешқашан тұрақты немесе бірегей болмайды, өмірінің әр сәтінде түрлі эмоцияларды бастан кешіреді. Эмоционалды қарым-қатынас ерекше семантикалық мәтін түрінде іске асады. Эмотивті мәтін сөйлеушілердің эмоционалды күйі мен қарым қатынасын сипаттайды. Көптеген эмотивті мәтіндердің талдауы келесі компоненттерді анықтауға мүмкіндік берді: тілдік – эмотивті лексика мен фразеология, эмоционалды кинесика мен просодиялар; тілдік емес – эмоционалдық жағдаят, коммуниканттардың эмоционалды ниеттері мен позициялары. Мұның барлығы арнайы құралдардың формальды көрінісінде орын табады: просодия мен кинесика, лексикасы мен синтаксисінде. Ал бұлар өз кезегінде мәтіннің эмоционалды ақпарат белгісінің функциясы міндетін атқарады.

Зерттеу нәтижелері мен пікірталас

Эмотивті мәтін талдауда көркем мәтінге көбірек назар аударамын. Себебі көркем әдебиетте болсын, көркем мәтінде болсын эмоционалды жағдаяттар сан алуан түрде берілген. Мәтінде адамның вербалды және бейвербалды эмоционалды әрекеті мен мінез-құлқы сипатталады. Эмоциялардың қарым-қатынас барысында түрлері мен әдістері қарастырылады.

Мысалы:

– Қой әрі! Иттерді сабап, ауыл үстіне қамшы үйіріп, бізге істеген, бұл қай қырың? – деп Құдайменде бұған енді түйіле қарады, – Сен бір әңгімені бықсытып, шетін шығарып отырсың. Сыртымнан мен жөнінде бірдене дейтін көрінесің? Соны өз аузыңнан есітейін. Ер болсаң, қане, өзіме айтшы! [2, 31 б.].

Берілген үзіндіні эмотивті мәтін деп айта аламыз. Мәтінді оқу барысында қолданылған тыныс белгілері, қаратпа және қыстырма сөз арқылы ерекше интонацияны байқауға болады. Яғни, бұл жерде сөйлеудің тембрлік боямы, дауыс қаттылығы, тон просодиясының бар екендігін көрсетіп тұр. Қой әрі, қане тіркесі айрықша эмоционалды мән беріп тұр. Ер болсаң, қане, өзіме айтшы! – сөйлемінде ашу, ыза сезімінде айтылған жағымсыз эмоцияны да аңғару қиын емес.

– Өлгілерің келмесе, жолымнан кет былай! – деп ақырғанда, ана екеу жалт етіп, босағаға жабысып тұра қалды. Кәлен сыртқа атып шықты. Торы

тақымы тигесін асықпай, тебініп жүріп кетті. Бұжыр қараға бұл ауылдың иттері де бата алмай, бөксесін үйге тығып үрді [2, 33 б.].

Екінші мысалда босағаға жабысып тұра қалды, сыртқа атып шықты, асықпай, тебініп жүріп кетті сөз тіркестері арқылы кинесиканың белгілерін көре аламыз. «Өлгілерің келмесе, жолымнан кет былай!» сөйлеміндегі кейіпкердің ашуланып, дауыс көтеріп, интонация мен дауыс ырғағының көмегімен берілген эмоциялық халін аңғару қиын емес. Бұл мысал да ашу, ыза үстінде айтылған жағымсыз эмоцияларды көрсетіп тұр.

«Old is it!» exclaimed Butler, his accent sharpening somewhat with his self-induced rage. He almost pronounced it «owled.» «Dingy, hi! [3, 178 б.]

(«Бұл ескі ме? Солай ма? – деп айқайлады Батлер, оның екпіні ашуланғандықтан біршама күшейе түсті. – Лас, солай ма? Автордың аудармасы).

Т. Драйзердің «Финансист» романынан келтірілген мысалда кейіпкердің ашуланғандықтан оның дауыс екпінінің күшейе түскенін байқауға болады. Бұл мысалда «Old is it!», exclaimed, self-induced rage, «Dingy, hi! сөз тіркестері жағымсыз эмоцияның айқын мысалдары, сонымен қатар accent sharpening, almost pronounced it «owled сөз тіркестері ерекше просодияны бейнелеу арқылы берілген жағымсыз эмоцияға реңк беріп тұр.

4) «Мама, do you hear what he’s calling me?» complained Norah, hugging close to her mother’s arm and pretending fear and dissatisfaction [3, 179–180 б.].

(Мама, сен естимісің, мені қалай атағанын? – деп Нора анасының қолын құшақтай кетіп, қорыққан және халіне қанағаттанбаған кейіпте шағымданып, ренішін білдірді. Автордың аудармасы).

Кезекті мысалымызда кейіпкер шағымдана отырып, жасанды «қорку» сияқты жағымсыз эмоциясын көрсетіп тұр. Кейіпкердің анасын құшақтай кеткені, қорыққанынан пана іздегендей сезім тудырады. Олар келесі тіркестер арқылы байқалады: complained, hugging close to her mother’s arm, pretending fear and dissatisfaction.

Ш. Балли өз заманында айтып кеткендей, ауызекі сөйлеудің ерекше қасиеті оның ойды үнемі эмоционалды күйде беруінде. Бірақ әрбір сөз эмотивті мәтінді құра бермейді. Айтса да, аудио мәтін жазылған мәтінге қарағанда просодияның көмегімен әлдеқайда эмоционалды болып келеді. Мысалы:

– Адыра қалсын! Кеше емес пе еді, сері жігіт келгенде желдей есіп, аяғы аяғына тимей кеткені? Бір үйден кесе, бір үйден дастарқан, бір үйден табак жиып, есімізді алып біткен жоқ па еді? О, жүзіқара! О, қарабет! [2, 20 б.].

Жоғарыдағы үзінді грамматика, стилистика мен лексикасына қарағанда дыбыстық деңгейде болса, әлдеқайда әсерлі боларына еш күмән жоқ. Сөйлемде қолданылған тыныс белгілері, одағай сөз мәтінге айрықша реңк

беріп тұр және жағымсыз эмоцияны білдіріп тұр. Тұрмыстық-қарапайым лексикаға күнделікті тұрмыста, қарым-қатынаста қолданылатын, ауызекі сөздер жатады. Олар, әсіресе, жағымсыз эмоцияны білдіруде өте көп қолданылады. Оларға, жоғарыда келтірілген мысалдағы адыра қалсын, қарабет, жүзіқара сияқты сөздерді жатқызуға болады.

«I like you so much», he said, «that I have been wondering if you really like me.» There was an appeal in his voice, soft and gentle. His manner was almost sad..... «I need some one like you to like me,» he continued, in the same vein. «I need some one like you to talk to. I didn't think so before – but now I do. You are beautiful – wonderful» [3, 205 б.].

(Сіз маған қатты ұнайсыз – деді ол, мен сізге ұнаймын ба? Мұны міндетті түрде білуім керек, – деді. Оның даусында өтініш, мейірімділік пен мұң сезілді. Маған мені сіздей ұнататын біреу керек – деп ол сол күйінде жалғастырды. Маған сіз сияқты сырласатын адам керек. Бұрын ол туралы ойламайтынмын, бірақ қазір ойланатын болдым. Сіз әдемісіз – кереметсіз. Автордың аудармасы).

Берілген мысалдың лексикасы мен стилистикасы жағымды эмоцияны көрсетіп тұр. Сонымен қатар, дыбыстық деңгейде бұл мысал мәтіннің эмотивтілігін арттырмаса кемітпейтіні мәлім. Мысалда мейірімділік пен нәзіктік сезімдері кейіпкердің дауысындағы мұңмен ерекшеленіп тұр.

Эмотивті мәтіндерді зерттеу ағылшын тілінде клишеленген эмотивті құрылымдардың бар екендігін көрсетті. Мысалы: how + nice; how can\ could you...; what the hell...; you are a N (swine, liar, etc.); it's marvelous! Бұл құрылымдар мәтіннің эмотивтілігін және эмоционалды белгісін айқындайды [1, 149 б.]. Мысалы Т. Драйзердің *The Trilogy of Desire* шығармасында қолданылған кейбір клишеленген эмотивті тіркестерге тоқтала кетсек: How wonderful! What a girl! [3, 199] Oh, dear! oh, dear! She does think she is so much! [3, 186 б.] «To the devil with such a life! [3, 210]. O, Heavens, the palaver! What beatings of tom-toms! What mouthings of pharisaical moralities – platitudes! Run now, good people, for you may see clearly how evil is dealt with in high places! It made him smile. Such hypocrisy! Such can't! [3, 210 б.].

Эмотивті мәтіндерді саралай келе, таң қалу, шаттану, ашулану сияқты эмоциялар лепті және сұраулы сөйлемдерде жиірек кездесетініне көзіміз жетті. Ал өкініш, қайғы, мұң сияқты эмоцияларды білдіретін сөйлемдер хабарлы сөйлемдер арқылы берілетіні анықталды. Мысалы:

– Е, сорлым-ай! Сенің тілің зәр ғой. Бірақ, есінде болсын, менің қоңым қалың. Шыбын шаққан құрлы көрем бе екен? [2, 115 б.]

– Мәссаған-н! ...Ой, әкеңнің көрі! Әй, әй, бері келіндер! Бері, бері келіндер! [2, 136 б.]

– Ағаеке – ай, қорлығы өтті-ау мыналардың. Мынадан кейін бүйткен тірлігі құрсын! [2, 140 б.]

Ah, this was a man! He was her Frank [3, 218]. (Ах, бұл еркек! Бұл оның Френкі).

«The scoundrel!» he said. «The scoundrel! I'll drive him out of Philadelphia, if it takes the last dollar I have in the world.» [3, 344]. («Арамза! Деді ол. Арамза! Мен сені Филадельфиядан қуып шығам, тіпті ол үшін соңғы долларымды жаратсам да).

Эмотивті мәтіннің бір көрсеткіші ретінде эмоциялардың тығыздығы болып саналады. Сөз тіркестерінде немесе сөйлемде ешқашан бір ғана эмоция берілмейді. Эмоциялар кешенді түрде бір-бірінен туындайды. Бұл заңдылықты К. Изард эмоциялар көріністерінің жүйелілігі деп анықтады. Эмоциялардың бір-бірімен байланысын және эмотивті мәтіннің тығыздылығын көрсетеді. Төменде келтірілетін үзінді басты кейіпкердің алдымен өкінішін, мұңы мен зарын көрсете келе, аяғында ішіндегі күйік сезімі ашуға айналады. Мысалы:

«Онан сайын Ақбаланың жан-жүйесі езіліп, қанша тежесе де ар жағында ағытылғалы тұрған жасқа ақыры ие бола алмады. Сосын ол жаулығының шетімен аузын басып дыбысын шығармай, иығының басы дірілдеп отырды да, іші-бауырын күйік өртегенде баласы мен өзін осындай халге душар қылған тағдырына ма, Тәңірбергенге ме, әлде Судыр Ахметке ме, өзіне ме, кімге де болса лағынет қарғыс айтып, байдан да, байлықтан да безіп, бәріне талақ дегісі кеп кетті [2, 154 б.].

Автор басты кейіпкердің өкініш сезімін, оның жанының қаншалықты қиналып жүргенін мына сөз тіркестері арқылы көрсетеді: жан-жүйесі езіліп, ағытылғалы тұрған жасқа, ие бола алмады. Кейіпкердің мұңы мен зарын, оның кімге болса да лағынет пен қарғыс айтуынан көруге болады.

Through her he could sense the force of Butler's parental affection; the volume and danger of his rage. There were so many, many things as he saw it now converging to make a dramatic denouement [3, 371 б.]. (Фрэнк Эйлин арқылы Батлердің ата-ана мейірімінің күшін, оның ашуының дәрежесі мен қауіптілігін де сезді. Ол көрген көптеген жағдаяттардың бір-бірімен шырмаласып жатқанын және олардың аяғы үлкен қайғыға апаруы мүмкін еді.)

Т. Драйзердің романынан берілген мысалда басты кейіпкердің алдымен ата-ананың балаға деген сүйіспеншілік сезімдерінің артынан, сол ата-ананың ашу мен қауіп дәрежесін сездіреді. Бірінші мейірім, сүйіспеншілік сияқты жағымды эмоция тудыратын сезімдердің артынша, ашу, қауіп-қатер тудыратын жағымсыз эмоцияны суреттеген. Сөйлемнің бірінші жартысындағы мына тіркестен he could sense the force of Butler's parental affection ата-ана мейірімі мен сүйіспеншілік сезімі байқалса, the volume and

danger of his rage, converging to make a dramatic denouement ашу, ыза, қауіп-қатер сияқты сезімдер байқалады.

Мәтіннің эмоционалды семантикасының компоненті оның мағынасын күшейтетін элементтерді тартады. Бұл бір мезетте туындаған эмоцияның семантикалық әлсіздігінің көрсеткіші. Мысалы: «George,» he said, «I'm sorry. I'm sorry for you, not for myself. I'll come out of things all right, eventually. I'll be rich. But, George, you're making the one great mistake of your life. You'll be poor; you'll be a convict, and you'll have only yourself to blame [3, 363 б.] («Джордж», деді ол. Өте өкінішті, мен үшін емес, сіз үшін өкінішті. Ерте ме, кеш пе мен құтылып шығам. Бай боламын. Бірақ сіз ше, өміріңіздегі үлкен қателікті жасағалы тұрсыз. Сіз қайыршысыз, кінәлісіз және тек өзіңізді ғана кінәлаңыз.) Қарым-қатынас барысында туындаған эмоциялардың семантикасының әлсіздігінен, автор мәтіннің эмоционалды семантикасын күшейту мақсатында келесі сөз тіркестерін қолданған: I'm sorry for you, making the one great mistake of your life, poor, convict, have only yourself to blame.

Көркем әдебиеттен алынған мысалдарды саралай келе, эмоциялардың мәтінде қарқынды түрде қолданылу дәрежесін оның бір параметрі ретінде қабылдау жөн. Соңғы мысал эмоционалды шиеленістің ең жоғарғы дәрежесін көрсетеді. Сөйленім қолданылған жағдаяттың эмоционалды прагматикасының ең ақырғы шегінде екенін айқын көрсетеді.

Қорытынды

В. И. Шаховскийдің талдаулары эмотивті семантиканың мәтіннен тыс түбірінде «эмоция» сияқты семантикалық белгілері мен мақұлдау, не болмаса мақұлдамау сияқты семантикалық конкретизаторы бар екендігін көрсетті [1, 147 б.]. Әр сөйленімде әр эмоцияның денотаты әртүрлі болады: жағымды, я жағымсыз. Бұл мәтін деңгейінде нақты бір эмоцияға айналады: таң қалу, сүйсіну, ашулану, күмәндану сияқты және т.б. Мысалы, «Шіркін!» сөзі әр адамда әртүрлі эмотивті мағынамен қолданылады, оның қолданылу дәрежесі де басқаша болады. Бұл адамның сөздік қорына да байланысты. Ашу, ыза, таң қалу және т.б. эмоциялар әртүрлі жағдайларда бір коммуникантпен қолданылса да, ерекшеленіп тұрады. Бұл өз кезегінде сөйленімдерде эмоциялардың адекватты қолданылу дәрежесімен ерекшеленеді. Қарым-қатынастың прагматикалық әсері коммуниканттардың эмоционалды тілдік бірліктерді білу және қолдана алу қабілеттеріне байланысты болады. Бұл мақалада аталған эмотивті мәтін құрылымының компоненттері тілдің эмоциялық әсер етуші күші заңының әртүрлі көріністері ретінде жұмыс істейді.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Шаховский, В. И.** Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – М., 2019. – 206 с.
- 2 **Нұрпейісов, Ә.** «Қан мен тер». Трилогия. 1-том. – Алматы : Жазушы баспасы, 2004. – 472 б.
- 3 **Dreiser. Th.** The Financier, 2016 – 787 p.
- 4 **Ахметова, М. К.** Мәтін лингвистикасы. Оқу әдістемелік құрал. – Орал : «Ағартушы», 2008. – 148 б.
- 5 **Иманалиева, Г. К.** Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. (Эмоциональные структуры в казахском языке) Монография. – Алматы : Қазақ университеті, 2011. – 255 с.
- 6 **Филимонова, О. Е.** Эмоциология текста. Анализ репрезентации эмоции в английском тексте. Учебное пособие. – СПб., 2007. – 448 с.
- 7 **Шаховский, В. И.** Лингвистическая теория эмоции. Монография. – М., 2008. – 416 с.
- 8 **Wierzbicka, A.** Emotions across languages and cultures: Diversity and Universals. – Cambridge university press, 2007.
- 9 **Bessemers, M., Wierzbicka, A.** Emotion terms as a window on culture, social psychology and subjective experience \\\ Язык и эмоции: номинативные и коммуникативные аспекты: Сборник научных трудов к юбилею В. И. Шаховского. – Волгоград, 2009. – С. 14–31.
- 10 **Mullagayanova, G. M.** Color Designation of Emotions in the English Language. Middle-East Journal of Scientific Research 15 (6): 902-906. – 2013.

References

- 1 **Shahovski, V. I.** Kategorizatsiya emotsii v leksiko – semanticheskoi sisteme yazika. [Shakhovski V.I. Categorization of emotions in the lexical-semantic system of the language]. – Moscow, 2019. – 206 p.
- 2 **Nurpeisov, A.** Kan men ter. [Nurpeyisov A. Blood and sweat.] trilogy 1 volume. – Almaty : Publishing house «Zhazushi», 2004. – 472 p.
- 3 **Dreiser. Th.** The Financier, 2016 – 787 p.
- 4 **Ahmetova, M. K.** Matin lingvistikasi [Akhmetova M. K. Text linguistics] Tutorial. – Oral : Publishing house «Agartushi», 2008. – 148 p.
- 5 **Imanaliyeva, G. K.** Kazak tilindegi emotsionaldi kurilimdar. [Imanaliyeva G.K. Emotional structures in the Kazakh language] Monograph. – Almaty : Kazakh university, 2011. – 255 p.
- 6 **Filimonova, O. E.** «Emotsiologiya teksta. Analiz reprezentatsii emotisii v angliskom tekste. [Filimonova O.Ye. The emotionology of the text. Analysis

of the representation of emotion in English text] Tutorial. – Saint-Petersburg, 2007. – 448 p.

7 **Shahovski, V. I.** Lingvisticheskaia teoria emotsii. [Linguistic theory of emotion.] Monograph. – Moscow, 2008. – 416 p.

8 **Wierzbicka, A.** Emotions across languages and cultures: Diversity and Universals. – Cambridge university press, 2007.

9 **Bessemers, M., Wierzbicka, A.** Emotion terms as a window on culture, social psychology and subjective experience \ Language and emotions: nominative and communicative aspects: Collection of scientific papers for the anniversary of V. I. Shakhovskiy. – Volgograd, 2009. – С. 14–31

10 **Mullagayanova, G. M.** Color Designation of Emotions in the English Language. – Middle-East Journal of Scientific Research 15 (6): 902–906. – 2013.

Материал 08.09.21 баспаға түсті,

*И. Б. Булегенова, Г. К. Кенжетаяева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ В ТЕКСТЕ

На сегодняшний день изучение эмоций – одна из самых актуальных и современных тем. Среди проблем выражения эмоций на языке особое место отводится изучению особенностей их передачи в контексте общения и в различных текстах. Лингвистика издавна интересуется текстовыми проблемами, поскольку их решение позволит найти ответы на основные вопросы семантики языка. Лингвисты рассматривают текст как явление, тесно связанное со словом, которое, в свою очередь, распространяется на эмоциональный текст и эмоциональное слово. Роль эмоций в тексте в коммуникативной лингвистике особенная. Каждый текст состоит из набора определенных единиц, которые могут быть в единицах языка, содержащих эмоциональную информацию. В статье показаны способы передачи эмоциональных единиц в тексте с функционально-семантической точки зрения, особенно, в художественной литературе. Определяет способы передачи эмоций при семантическом рассмотрении эмоционального текста. При анализе эмоционального текста можно выделить языковые и неязыковые компоненты. Изучение эмоциональных текстов показало,

что в английском языке существуют клишированные структуры, определяющие эмоциональную природу текста. В статье показано, как с помощью кинесики, просодии, лексики можно передать положительные и отрицательные эмоции в текстах на английском и казахском языках.

Ключевые слова: эмотивный текст, компоненты, лингвистика текста, положительная эмоция, отрицательная эмоция.

*I. B. Bulegenova, G. K. Kenzhetayeva

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

Material received on 08.09.21.

METHODS OF TRANSMISSION OF EMOTIONAL UNITS IN TEXT

Today, the study of emotions is one of the most relevant and modern topics. Among the problems of expressing emotions in language, a special place is given to the study of the peculiarities of their transmission in the context of communication and in various texts. Linguistics has long been interested in textual problems, since their solution will provide answers to the basic questions of the semantics of the language. Linguists see text as a phenomenon closely related to the word, which, in turn, extends to the emotional text and the emotional word. The text has long been considered a phenomenon closely related to words. The role of emotions in a text in communicative linguistics is special. Each text consists of a set of specific units, which can be units of language, containing emotional information. The article shows the ways of conveying emotional units in the text, especially in fiction, from a functional and semantic point of view. Determines the ways of transmitting emotions in the semantic consideration of emotional text. When analyzing an emotional text, linguistic and non-linguistic components can be distinguished. The study of emotional texts has shown that in the English language there are clichéd structures that determine the emotional nature of the text. The article shows how to convey positive and negative emotions in texts in English and Kazakh using kinesics, prosody, vocabulary and grammar.

Keywords: emotive text, components, linguistics of text, positive emotion, negative emotion.

<https://orcid.org/0000-0002-3251-9718>

<https://doi.org/10.48081/HCAB5286>

***З. Ш. Ерназарова¹, Г. Ш. Ерназарова²**

¹ Университет КИМЭП,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

² Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,

Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ КОГНИТИВТІ-СЕМАНТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысы етістіктің етіс категориясын когнитивті семантикалық аспектіде зерттеуге арналды. Зерттеу мақсаты – етіс категориясын адам танымының нәтижесі – концепт ретінде бағалап, когнитивті моделін анықтау, пропозициялық мазмұнын фреймдік компоненттерге ажырату. Зерттеу жұмысының өзектілігі етіс категориясына тән негізгі грамматикалық мағыналар парадигма түрінде сипатталғанымен, адам танымындағы когнитивті құрылымының анықталмауынан, сонымен байланысты қолданыста туындайтын семантикалық аспектісінің терең талданбауынан көрінеді. Зерттеуде етіс когнитивті лингвистиканың менталды кеңістік теориясы, фреймдік семантика теориясы, когнитивті грамматикадағы бейнелілік теориясы тұрғысынан таным үдерісінің нәтижесі әрі құралы ретінде қарастырылды, семантикалық құрылымын сипатталды.

Зерттеу жұмысында компонентті талдау, сипаттау, салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу барысында етістің когнитивті сценарийі жүйелініп, қазақ тілі мұғалімдері арасында сауалнама жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде етіс семантикасы сөйлеу жағдаятына қатысты сөйлеуші субъектінің кеңістіктегі орнына, процеске қатысуына, процеспен байланысты аялық біліміне, субъектінің жеке көзқарасы мен мақсатына, әрекетке қатысуына тәуелді екені анықталды. Етіс сөйлеу жағдаятына қатысушы субъектілердің процеске, әрекетке қатысын жеткізетін, анықтайтын етістік категориясы болып табылады.

Зерттеу жұмысының нәтижелерін когнитивті семантика саласында, коммуникативті лингвистика, когнитивті грамматика саласында қолдануға болады. Сонымен қатар зерттеу қорытындылары қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың лингводидактикасында пайдаланылады.

Кілтті сөздер: етіс категориясы, когнитивті сценарий, субъект, объект, ментальды кеңістік, бейнелілік теориясы, фреймдік семантика.

Кіріспе

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту үдерісінде етіс категориясын меңгерту әртүрлі сипаттағы қиындықтарды туғызып келеді. Қиындық оқулықтарда, академиялық жинақтарда етіс түрлерінің қолданысын түсіндіретін прагматикалық шарттардың нақты көрсетілмеуінен, етіс семантикасын құрайтын мағыналық компоненттердің толық сипатталмауынан туындап отыр. Етіс категориясын когнитивті-коммуникативті бағытта зерттеу аталған мәселелерді шешуге көмектеседі деп ойлаймыз.

Зерттеу жұмысының мақсаты – етіс категорияларын когнитивті лингвистикада зерттеу менталды кеңістік, грамматиканың субъективті сипаты, сөйлем мазмұнына тән бейнелілік, фреймдік семантика және концепт құрылымы теорияларын қолдана отырып, тіл иесі танымында қалыптасқан етістің когнитивті моделін – концептуалды сценарийдің құрылымын анықтау болып табылады [1].

Зерттеу мақсаты – етіс категориясының адам танымындағы когнитивті моделінің құрылымын анықтау, процесті концептуалдану үдерісін қалыптастыратын фреймдерді – семантикалық тірек компоненттерді талдау.

Зерттеу міндеттері:

- 1) етіс категориясын зерттеген еңбектердегі ғылыми пікірлерді топтастыру;
- 2) етіс категориясын когнитивті аспектіде сипаттаудың ғылыми аппаратын анықтау;
- 3) етіс категориясының когнитивті моделін құрастыру
- 4) етіс семантикасының тірек мағыналық компоненттерін анықтау (сауалнама жүргізу);
- 5) тіс концептісін құрайтын тірек семантикалық компоненттерді анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ тіл білімінде етіс категориясын құрайтын формаларды анықтаудың, семантикалық талдаудың тарихына жасалған шолу зерттеуші ғалымдардың етістің түрлерін, грамматикалық мағына парадигмасын, сөйлемдегі қызметін жан-жақты талдағанын байқатты. А. Байтұрсыновтың етіс түрлеріне берген атауларына назар аударсақ. 1) өздік: -н 2) ырықсыз: -л; 3) ортақ: -с 4) салт

5) сабақты 6) беделді: -дыр 7) өзгелік: -ғыз 8) шығыс: -стыр 9) өсіңкі: -қыла 10) дүркінді: -ңқыра. Етістің өсіңкі [1, 237], беделді (К. Кемеңгерұлы) деп жіктелген түрлері де болған. А. Байтұрсынов анықтамаларында «бір нәрсе», «біреу», «іс», «еткен іс» деген тірек ұғымдар ғалымның етісті ажыратуда әрекетті орындаушы субъектіні, әрекет объектісін, әрекет орын алатын сөйлеу жағдаяты мен әрекеттің бағытын негізге алғанын байқауға болады.

«Біреу», «бір нәрсе», «себепкер», «істерлік іс» деп қазіргі коммуникативті –функционалды лингвистикада «әрекет субъектісі» және «объектісі» және «әрекет бағыты» аталады.

А. Хасенова етіс жұрнақтарының жалғануымен салт етістіктер сабақты етістікке және керісінше сабақты етістік салт етістікке айналуын тарихи дамудың нәтижесі деп есептеді [2, 210-211]. Ғалым бір сөзге бірнеше өзгелік етіс жұрнақтарының тіркесуін тарихи аспектіде сөзжасам әдісі ретінде қарауды ұсынды.

А. Ысқақов етіс жұрнақтарының тіркесуімен етістіктің сөйлемдегі қызметі, сөйлем ішіндегі синтаксистік байланыс түрлерінің өзгеретінін айтады [4, 296]. С.Исаев етістің грамматикалық категория құрайтын парадигмалық сипатын ашып түсіндіреді [5, 271]. Алайда етіс етістіктің лексикалық мағынасын өзгертпейді. Сондықтан да ол – «түбір етістіктен туатын грамматикалық форма. Яғни, етіс формалары – өзі жалғанған түбір етістікпен коррелятивті түрде өмір сүретін және екеуінің лексикалық мағынасы бір болып табылатын етістіктер», – дейді Ы. Маманов [6, 36].

Етіске қатысты құрылымдық грамматикада ұсынылған жіктелімдер, олардың атаулары етіс категориясының тілдегі қызметі сөйлеу жағдаятымен, сөйлеуші адамның танымы және сөйлеу мақсатымен анықталатынын байқатады. Бұл етістің сөйлеу жағдаятына сезімтал, икемді екенін көрсетеді. Яғни, сөйлеуші үшін не маңызды – әрекеттің иесін атау ма, әлде әрекет объектісін атау ма, соған қарай тіл де керекті грамматикалық тұлғаларды ұсынады.

Етіс категориясының семантикасын когнитивті грамматикада қалыптасқан теориялар бойынша талдап көрсек. Когнитивті грамматикада Ж. Фоконьенің ментальды кеңістік теориясы тілдік бірліктердің қызметін адам танымымен байланыстырады.

Сөйлем мазмұны сөздердің мағыналарынан ғана емес, сыртқы ақпараттардың да қатысуымен құралатынын түсіндіру үшін Ж. Фоконье менталды кеңістік ұғымын енгізді [7, 137]. Адам танымында болып жатқан үдерістерді көру, бақылау мүмкін емес. Ал ментальды кеңістік ұғымы шартты түрде сөйлем мазмұнын түсінуге, қабылдауға керекті білім қорын, сөйлеу шарттарын тануға, мағыналық байланыс түрлерін модельдеуге мүмкіндік береді. Менталды кеңістік теориясы тілдік бірліктерді сөйлеу жағдаятымен байланыста қарастырады. Сөйлем мазмұны оны құрайтын сөздер мен

грамматикалық категориялардың мағынасынан ғана құралмайды. Ол белгілі бір объективті шындық туралы берілетін ақпарат –пропозициядан тұрады. Пропозицияда сөйлеуші адамның аялық білімі, жеке көзқарасы, ақпаратқа қарым-қатынасы беріледі.

Ментальды кеңістік теориясы Р. Лангаккердің когнитивті грамматика теорияларында әрі қарай дамыды [8,7]. Р. Лангаккер сөйлем мазмұнына субъективтілік тән деп есептейді. Сөйлем семантикасы объективті пропозицияны ғана бейнелемейді, тілді қолданушы адамның сөйлеу жағдаяты туралы ойын, пайымдауын, сезімін де жеткізеді. Бір ғана объективті шындықты әр адам танымы әртүрлі сөйлем түрінде жеткізуі мүмкін.

Бір сөйлеу жағдаяты әр адамның танымында әртүрлі менталды кеңістігі құрауы мүмкін. Оны Р. Лангаккер бейнелілік деп атайды. Сөйлем құрылымын анықтайтын – сөйлеуші субъектінің танымы [8, 41]. Мысалы, «Мектепке бару» сөйлеу жағдаятына қатысқан әртүрлі қатысушының менталды кеңістігін қарастырып көрейік. Бала таңертең мектепке барады. Бүгін оның мектепке барғысы келмеді. Анасы оны ұйқыдан оятып, «*Ұйқыдан қазір тұрмасаң, сабақтан қаласаң*», – деуі мүмкін. Сөйтіп бала анасының ықпалымен мектепке барды. Баланың атасы сырттан осы жағдайды бақылап отырды. Ол бала туралы «*Немерем бүгін ерте тұрды*» дейді. Өйткені ол баланың қалай мектепке барғанын білмейді. Оның менталды кеңістігінде баланың мектепке бара жатқаны туралы ақпарат бар. Ал баланы анасы оятқанын білетін әкесі «*Баламды мектепке бүгін анасы тұрғызды*» деуі мүмкін. Өйткені бала анасының күштеуімен ұйқыдан тұрды. Бала өзі туралы «*Мен бүгін ұйқыдан тез тұрған жоқпын. Анам таңертең ұйқыдан тұрғызды*» деуі мүмкін. Ол өзінің мектепке барғанын нәтиже ретінде бағалайды. Сонда оқушының бір әрекеті (ұйқыдан тұру) осы сөйлеу жағдаятына әртүрлі кезеңде, әртүрлі ұзақтықта қатысқан немесе бақылаған адам танымында әртүрлі құрылымдағы менталды кеңістікті қалыптастырады. Әрекеттің өту барысын толық бақылап отырған адам әрекет иесін, әрекеттің нысанын атайды. Өйткені ол әрекеттің қалай өткенін біледі, оны баяндай алады. Әрекеттің қалай басталғанын білмейтін, әрекеттің өту үдерісін ғана көрген адам әрекет иесін атайды. Өйткені ол үшін әрекетті атау емес, оның иесін атау жеткілікті. Бұдан артық ақпаратты бақылаушы бере де алмайды. Ал әрекеттің нәтижесін көрген адам оны орындаушыны емес, әрекет нәтижесін – объектіні және онымен байланысты орын алған әрекетті ғана айтып, өзінің жеке пікірі тұрғысынан бағалауы мүмкін. Тілдің грамматикалық құрылымында сөйлеушінің осы қажеттілігін жеткізетін категориялар қалыптасқан. Қарастырылып отырған жағдайда – бұл – етіс категориясы. Етістің қолданысымен сөйлем мазмұнында әрекет субъектісі мен объектісі тең дәрежеде (агенс, пациенс) берілмейді, бірі-бірінен артық беріледі [9, 829].

Бір объективті шындықтың әртүрлі синтаксистік құрылымдармен берілуін Р. Лангаккер сөйлеушінің бағдары, кеңістіктегі орны, объективті шындықты тұтас көре алуына байланысты деген қорытынды жасайды. Сөйлеушінің кеңістіктегі орны, қызметі, сөйлеу мақсаты сөйлемде берілетін ақпараттың жеткіліктілігін анықтайды.

Сөйлем пропозициясын Ч. Филлмордың фреймдік семантикалық теориясының негізінде талдау етістің танымда қалыптасқан когнитивті сценарийін модельдеуге көмектеседі [10, 52].

Н. Болдырев, А. Плотнокова когнитивті сценарий деп қайталанып отыратын сөйлеу жағдаятының қозғалыстағы болмысын менталды деңгейде құрылымдар түрінде модельдеуді атайды [11, 101; 12, 20].

Етістің когнитивті сценарийін талдау мына бағытта жүргізілді:

- етіс түрлері қолданылатын типтік сөйлем құрылымдарын анықтау;
- когнитивті сценарийді қалыптастырушы негізгі сөзді – етісті анықтау
- етіс қолданылатын типтік сөйлеу жағдаятын талдау: процесі орындаушылар, әрекеттің орындалу сипаты (уәждемелік – күштеу, еркін-сипаты), сөйлеу жағдаятына қатысқан субъектілердің процеске қатысы (бақылаушы, орындаушы, орындатушы)

Нәтиже және талқылау

Етіс категориясының типтік когнитивті сценарийі бейнелейтін танымдағы менталды кеңістік мына компоненттерден құралады деп болжанды:

1 Әрекетті орындаушы адам бар. Ол әрекетті өзі орындайды. Әрекет адамның өзіне бағытталады.

2 Әрекетті орындауға екінші бір адам түрткі, қозғаушы болу мүмкін. Бұл жағдайда әрекетті орындаушы біреудің үкімін орындаушы, біреуге бағынушы позицияда болады.

3 Әрекет орындауға бірнеше адам қатысуы мүмкін. Олар әрекетті тең орындауы мүмкін немесе бір адам жетекші болады, ал қалған қатысушы әрекетті орындауға әртүрлі деңгейде қатысуы мүмкін.

4 Әрекетті нысанын атау маңызды. Әрекет орындаушы емес, оның нәтижесіне назар аударылуы мүмкін. Әрекет орындаушыны атамау әртүрлі қажеттіліктен (бейтарап көзқарасты жеткізу үшін, жауапкершілік алмау үшін, нәтижені хабарлау үшін) айтылуы мүмкін.

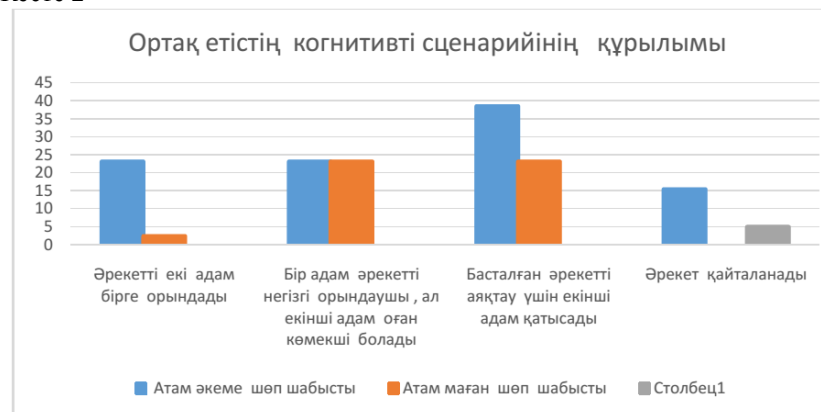
Кесте 1

1. Әрекетті орындаушы субъекті		Субъектінің әрекетті орындау сипаты		Әрекетке қатысушы өзге субъектілер		Сөйлеуші субъектінің әрекетті көзқарасы	
Тура	Жанама	еркін	күштеу	орындаушы бір адам	орындаушы бірнеше адам	жағымды	бейтарап

Сауалнамада сөйлем мазмұнын құраушы семантикалық компоненттер болжам түрінде алдын ала ұсынылып, қатысушылардан сөйлем мазмұнына сай келетін мағыналық компонентті белгілеу сұралды. Сауалнама ырықсыз етіс, өзгелік тесі, ортақ етіс бойынша құрастырылды. Ал өздік етіс етістіктің барлық лексика-семантикалық топтарына тіркесе бермейтіндігін және оның субъектінің жеке басына бағытталған әрекеттерді (жуынды, киінді, таранды) атайтыны мойындалған пікір екенін ескердік. Сауалнамаға 14 қазақ тілі мұғалімі қатысты.

(https://docs.google.com/13/d/15NDpfv_fKyTAtYSJ30jV4WzwA6A0pFFD4DUpc_yDpYY/edit?usp=sharing).

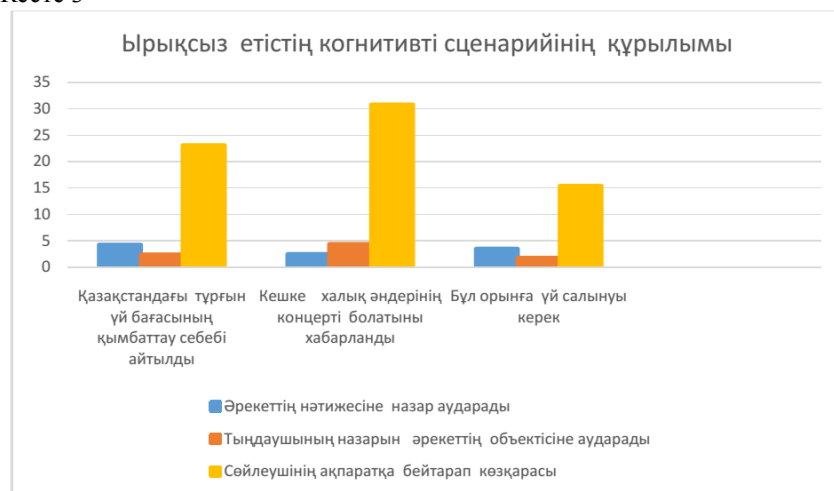
Кесте 2

Ортақ етіс когнитивті сценарийі грамматикада қалыптасқан бір әрекетті екі адамның ортақ орындауы деген анықтаманың бір жақтылығын көрсетіп отыр. Танымда жинақталған білім қоры ортақ етіс формасының бір әрекетті орындауға екінші адамның қатысқанын білдіру үшін қолданылатынын көрсетіп отыр. Ортақ етістің когнитивті сценарийі: әрекетті бір субъект орындайды. Оны орындауға екінші адам қатысуы мүмкін. Ол процеске

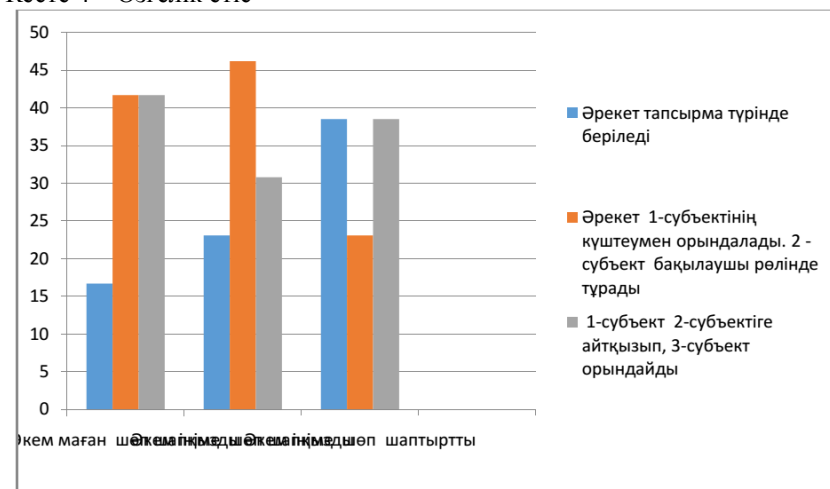
басынан, ортасынан немесе соңынан қатысуы мүмкін. Ортақ етіс жұрнағы басқа субъектілердің процеске қатысуын уақыт жағынан жіктеп көрсетпейді, әрекеттің бірнеше субъектінің қатысуымен орындалғанын белгілейді.

Кесте 3

Ырықсыз етіс формалары процесті объектіге бағыттайды. Ырықсыз етістің когнитивті сценарийі объектіге назар аудару, нәтижені көрсету, баяндаушыны міндеттерден, жауапкершіліктен босату, әрекет объектісінің маңызын арттыру, әрекет иесі субъектіге қатысты бейтарап көзқарасын немесе жағымсыз көзқарасын жеткізу компоненттерінен тұрады. Сауалнама қазақ тілі иелері танымында әрекетті объектіге бағыттау семалық компонентінен гөрі әрекеттің нәтижесін хабарлау компонентінің басымдығын көрсетіп отыр. Ал сөйлеушінің ақпаратқа қатысты әртүрлі қатынасын (жағымды, бейтарап, жағымсыз) білдіру компоненті негізгі қызметке ие. Бұл сөйлеушінің ақпаратты тек хабарлаушы, алайда оны сезімдік деңгейде қабылдағысы келмейтінін, өзін қорғайтынын байқатады.

Кесте 4 – Өзгелік етіс

Өзгелік етістің когнитивті сценарийінде әрекетті орындауға бірнеше субъект қатысады. Оның когнитивті моделінде әрекетті күштеу, міндеттеу арқылы орындату семантикалық компоненті тірек компонент болып табылады. Сөйлем семантикасындағы мағыналық компоненттердің арақатысы өзгелік етіс формасына қарай емес әрекет бағытталған субъектінің сипатына қарай өзгеріп отыр. Егер әрекет сөйлеушінің өзіне бағытталса, күштеу семасы күшейеді (Әкем маған шөп шапқызды. Әкем ініме шөп шапқызды). Егер әрекет екінші субъект арқылы 3-субъектіге бағытталса, күштеу семасы әлсірейді (Әкем ініме шөп шаптыртты).

Қорытынды

Етіс түрлері адам танымында әрекетке қатысушы субъектілерді атау, әрекеттің өтуін субъектілердің қатысуы тұрғысынан сипаттау, әрекетке сөйлеушінің әртүрлі көзқарасын жеткізу үшін қызмет етеді. Етіс категориясы танымда шынайы өмірде орын алған процесті орындаушы субъект, өзге субъектілердің процеске қатысуы, сөйлеушінің процеске қатысты көзқарасы тұрғысынан анықтауға, талдауға көмектеседі. Етістің когнитивті моделі пәндік фреймнен – процестің әрекет субъектісіне бағытталуы (өзім/өзге), бағалауыштық фреймнен (ырықсыз етіс), әрекетті идентификациялау фреймінен (жеке/топтық), салыстыру фреймінен (еркін, салыстыру) құралған. Зерттеу барысында бір мәселе ерекше назар аударды – етіс концептісінің фреймдік құрылымы мен қазақ тіл білімінде қалыптасқан етіс түрлерінің бір-бірімен толық сәйкес келеді: пәндік фрейм (өздік етіс), идентификациялық

фрейм (ортақ етіс), бағалауыштық фрейм ырықсыз етіс, салыстыру фреймі (өзгелік етіс).

Қорыта келгенде етістің когнитивті-семантикалық құрылымында екі мағыналық компонент – әрекеттің субъектімен байланысын белгілеу және сөйлеушінің процеске қатынасын жеткізу семантикалық тірек компоненттер болып табылады.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Краткий словарь когнитивных терминов/ Под общей редакцией Е. С. Кубряковой. – М. : МГУ.-2005. – 225 с.
- 2 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 444 б.
- 3 **Хасенова, А.** Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Павлодар : Кереку, 2010. – 213-225 б.
- 4 **Ысқақов, А.** Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 5 **Исаев, С. М.** Қазіргі қазақ тілі. Монография. – Алматы : Өнер, 2007. – 332 б.
- 6 **Маманов, И.** Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : Арыс, 2007. – 38–39 б.
- 7 **Бакиев, А. Г.** Ментальное пространство Ж. Фоконье и М. Тернера: к постановке проблемы // Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. – Липецк, 2014. – № 7. – 137–140 б.
- 8 **Лангаккер, Р.** Когнитивная грамматика. ИНИОН АН СССР, 1992. (Сер. Актуальные проблемы прикладного языкознания). – 54 б.
- 9 **Жұбаева, О. С.** Етіс грамматикалық концепті: когнитивті аспект // Хабаршы. Филология сериясы. – №3 (167). – 2017. – 105–113 б.
- 10 **Филлмор, Ч.** Фреймы и семантика понимания:// Новое в зарубежной лингвистике: Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. – Вып. XXIII. – 52–92 б.
- 11 **Болдырев, Н. Н.** Когнитивная семантика глагола: сборник статей. – М.-Берлин : ДиректМедиа, 2016. – 222 б.
- 12 **Плотникова А. М.** Когнитивное моделирование семантики глагола. автореф. ... докт. фил. наук : 10.02.20. – Екатеринбург, 2005. – 25 с.

References

- 1 Kratkii slovar kognitivnykh terminov/ Pod obshchei redaktsiei E.S. Kubriakovoi [Brief Dictionary of Cognitive Terms. Edited by E.S. Kubryakova]. – Moscow : MGU, 2005. – 225 p.
- 2 **Baitursynov, A.** Til tagylymy. [Language lessons]. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 444 p.

- 3 **Qalybaeva -Hasenova, A.** Etistikin lexika-grammatikalyk sipaty. [Lexico-grammatical nature of the verb]. – Pavlodar : Kereku, 2010. – 213–225 p.
- 4 **Ysqaqov A.** Qazirgi qazaq tili. [Modern Kazakh language]. – Алматы : Ана тілі 1991. – 384 p.
- 5 **Isaev, S. M.** Qazirgi qazaq tili. Monografiya [Modern Kazakh language]. – Алматы : Өнер, 2007. – 332 p.
- 6 **Mamanov, I.** Qazaq til biliminin maseleleri. [Problems of Kazakh linguistics]. – Алматы : Arys, 2007. – 38–39 p.
- 7 **Bakiev, A. G.** Mentalnoe prostranstvo J. Fokone i M. Ternera : k postanovke problemy. [Mental space of J. Foconier and M. Turner: to the staging of the problem.]. – Sovremennaya nauka: aktualnye problemy i puti ih resheniya. – Lipesk, 2014. – № 7. – p. 137–140.
- 8 **Langakker, R.** Kognitivnaya grammatika. [Cognitive grammar] – Aktualnye problemy prikladnogo yazykoznaneya. İNİON AN USSR, 1992. – p. 54.
- 9 **Jubaeva O. S.** Etis grammatikalyq konsepti: kognitivti aspekt [The grammatical concept of the verb: the cognitive aspect]. – Habarshy : Filologiya seriyasy. – № 3 (167). 2017. – p. 105–113.
- 10 **Fillmor, Ch.** Freimy i semantika ponimaniya [Frames and semantics of understanding] – Novoe v zarubejnoi lingvistike : Kognitivnye aspekty yazyka. – Moscow, XXIII., 1988. – p. 52–92.
- 11 **Boldyrev, N. N.** Kognitivnaya semantika glagola: sbornik statei. [Cognitive semantics of the verb: a collection of articles] – М.-Berlin : DirektMedia, 2016. – 222 p.
- 12 **Plotnikova, A. M.** Kognitivnoe modelirovanie semantiki glagola [Cognitive modeling of verb semantics] avtoref. ... dokt. fil. nauk : 10.02.20. [text]. – Yekaterinburg, 2005. – p. 25

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

*3. Ш. Ерназарова¹, Г. Ш. Ерназарова²

¹Университет КИМЭП,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²Кызылординский университет имени Коркут Ата,

Республика Казахстан, г. Кызылорда.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

**КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРИИ
ГЛАГОЛЬНОГО ЗАЛОГА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ**

Предлагаемая исследовательская работа посвящена изучению категории залога глагола в когнитивно-семантическом аспекте. Цель исследования – оценить категорию залога глагола как результат познания человека – как концепт, установить и обосновать статус когнитивного сценария как основной когнитивной модели категории залога глагола и показать закономерности организации когнитивных сценариев. Актуальность исследования определяется в первую очередь важностью для современного языкознания изучения значений грамматических категорий, формируемых на основе когнитивных принципов.

В исследовании использовались методы компонентного анализа, описания и сравнения. В ходе исследования был систематизирован когнитивный сценарий категорий залога глагола и проведен опрос учителей казахского языка. В результате исследования было обнаружено, что типы грамматических значений категорий залога глагола, принятые в структурной грамматике, не полностью соответствуют существующей функции. Выяснилось, что семантика залога зависит от положения говорящего в пространстве, участия в процессе, фоновых знаний, связанных с процессом, личных взглядов и целей, отношения к действию. Категория залога глагола – это вербальная категория, которая передает и определяет участие субъектов, вовлеченных в ситуацию речи и в процесс действия.

Результаты исследования могут быть использованы в области когнитивной семантики, коммуникативной лингвистики и когнитивной грамматики. При этом результаты исследования также используются в лингводидактике обучения казахскому языку как второму.

Ключевые слова: категория залога глагола, когнитивный сценарий, субъект, объект, ментальное пространство, теория образа, фреймовая семантика.

*Z. Sh. Yernazarova¹, G. Sh. Yernazarova²

¹KIMEP University.

Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Qorqyt Ata University,

Republic of Kazakhstan, Kyzylorda.

Material received on 08.09.21.

**COGNITIVE-SEMANTIC ASPECT OF THE CATEGORY
OF THE VERB VOICE IN THE KAZAKH LANGUAGE**

The proposed research work is devoted to the study of the voice category of verbs in the cognitive semantic aspect. The purpose of the study is to assess the voice category of verbs as a result of human cognition – as a concept, to determine the cognitive model, to distinguish the propositional content into frame components.

Methods of component analysis, description, and comparison were used in the research. In the course of the research, the cognitive scenario of the verb voice was systematized and a survey was conducted among teachers of the Kazakh language. In the survey, participants were asked to analyze the semantic components that make up the cognitive scenario of the verb voice according to the content of the sentence. It was found that the semantics of the verb voice depends on the position of the speaker in space, participation in the process, background knowledge related to the process, the subject's personal views and goals, attitudes to the action. A verb voice is a verbal category that conveys and determines the participation of the subjects involved in the situation of speech and in the process of action.

The results of the research can be used in the field of cognitive semantics, communicative linguistics, and cognitive grammar. At the same time the results of the study are also used in the linguo-didactics of teaching the Kazakh language as a second language.

Keywords: verb voice category, cognitive script, subject, object, mental space, image theory, frame component.

<https://doi.org/10.48081/EQNL9047>

*Қ. Т. Жанұзақова, Б. Ф. Қалдыбаева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

**«ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ. АНТОЛОГИЯ» ЕҢБЕГІНДЕГІ
ӘДЕБИЕТТАНУ МӘСЕЛелЕРІ**

Мақалада Президент бастамасымен жүзеге асқан «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасы – «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасының аясында жарық көрген «Әдебиет теориясы» атты бес томдық кітаптағы келелі теориялық мәселелердің қазақ әдебиетінде жаңаша көріну сипаттары мен әдебиеттану ғылымындағы орны мен маңызы қарастырылады. Сонымен қатар тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттану ғылымының даму тенденциясы да пайымдалады. «Әдебиет теориясы. Антология» еңбегіндегі әдебиеттану ғылымының бүгінгі таңдағы тың теориялық, философиялық, эстетикалық мәселелері, пайымдалады. Әлемдік әдеби процесс пен ХХ ғасырдың екінші жартысындағы жаһандық әдебиеттегі заманауи жаңа теориялар және оның қазіргі тұрғыдан зерттелу сипаты қарастырылады. Дәстүрлі, классикалық, эстетикалық көзқарастар сипатындағы әлемдік өзгерістер қаралады. Әдеби байланыстардың түрлі жолдармен жүзеге асып отыруы, әлемдік әдебиеттану саласындағы ғылыми ізденістердің мәні мен маңызы, бағдары мен бағыттары талданады. Әлем әдебиетін жаңа көзқараспен талдайтын шетелдік авторлар мақалаларының бүгінгі дүниежүзілік әдебиеттанудағы орны бағамдалады. Мақалада аталған оқулықтағы бүгінгі әлемдік әдебиет теориясының даму бағыттары да сөз болады. Бұл бағыттардың қазақ әдебиетінде қаншалықты өріс алғаны кеңінен тұлжысырмдалады.

Кілтті сөздер: тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттану ғылымы, әдебиет теориясы, даму тенденциясы, бағыт-ағымдар, әдеби процесс.

Кіріспе

Еліміздің егемендік алуы еркіндікке жол ашып, мазмұны мен пішіні толысқан, идеялық-концептуалдық мәні жаңарған көркем әдебиетті жаңа қырынан тануға, зерттеуге мүмкіндік берді. Ғылым жолында кенже қалып,

адамзат көшіне ілесе алмаған халықтың өзгелердің құлына айналатынын қай дәуірдің ойшылдары болмасын мойындаған. Әлемдік деңгейде өз мүмкіндігімізді көрсетіп, даңғыл жолдың көшіне ілессек өзгелермен санасуға құқылымыз. Біздің бұған рухани әлеуетіміз де, ұлттық сана-сезіміміз де жетеді. Бұл әлеуеттің негізгі көзі – ұлттық әдебиеттану ғылымының асыл қазынасына олжа салған құнды ғылыми еңбектер. Бүгінде А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» терең теориялық ұғымдар ұлттық классикаға сүйеніп жасалса да, әлемдік теориялық ойдың биігінде көрінгені анық [1]. Өйткені, одан кейін жазылған М. Бахтин, Л. Выготский, басқа да әдебиеттің теориялық мәселелеріне арналған еңбектерден осы сабақтастықты байқаймыз. «Әдебиет танытқыш» – тұңғыш қазақы трактат, әдебиет теориясының басы» [2], әлемдік деңгейдегі аса құнды ғылыми зерттеу екендігі анық. Тәуелсіздік алғанға дейінгі әдебиеттің жай-күйі мен даму сипаттары баршаға мәлім. Ал тәуелсіздік жылдарындағы еңбектер С. Қирабаев, С. Қасқабасов, З. Ахметов, Т. Кәкішев, М. Мырзахметов, Р. Нұрғалиев, Ж. Ысмағұлов т.б. ғалымдардың зерттеулерімен толықты. Ұлттық сөз өнерінің тарихын, Алаш тұлғаларының әдеби мұраларын зерттеу мәселесі қолға алынды. Абайтану саласында тың зерттеулер жазылды.

Бүгінгі таңда көркем әдебиеттің көкжиегі мейлінше кеңейе түсті. Әдебиеттің басқа гуманитарлық ғылымдармен пәнаралық байланысы арнайы зерттеу нысанына айналуға. Қазіргі әдебиеттануда зерттеушілер әдебиеттегі әдіс, бағыт, ағым мәселелеріне тың дерекпен келіп, жаңаша көзқараспен қарауда. Бұл әлем әдебиетіндегі өзгерістердің ұлт әдебиетінде де көрініс тауып жатқандығын білдіреді. Осы негізде өзге ғылым салаларымен сабақтастыра отырып жазылған, үлкен сұранысқа ие «Жаңа гуманитарлық білім: қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы негізінде жарық көрген тағы бір көлемді бес томдық еңбек – «Әдебиет теориясы» оқулығы.

Зерттеудің нысаны: «Әдебиет теориясы. Антология» бес томдық оқулығы

Зерттеудің пәні: әдебиеттану ғылымының зерттеу еңбектері

Мақсаты: «Әдебиет теориясы» оқулығындағы әдебиеттану ғылымының теориялық мәселелерін зерделеу

Міндеттері:

– «Әдебиет теориясы» оқулығының қазақ әдебиеттану ғылымындағы маңызы мен мәнін зерделеу;

– Әдебиеттану ғылымы мен әдебиет теориясының қазіргі таңдағы даму бағыттарын, негізгі тенденцияларын саралау;

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Бүгінгі күн биігінен қарағанда біз өз халқымыздың төл тума әдебиеті мен мәдениетіне енді ғана мән бере кірісіп, әлем әдебиетінің көкжиегімен

сабақтастыра отырып, әдебиетке тек бір бағытта ғана баға беріп қоймай, оның басқа ғылымдармен байланысы негізінде қайта қарауды қолға алдық. «Әдебиет теориясы» оқулығы қазақ оқырмандарын әлемдік әдебиет теориясының тың зерттеу бағыттарымен таныстырып, болашақ зерттеу еңбектеріне қажетті негіз бола алады. Оқулықта структурализм, постструктурализм, нарратология, феноменология, лингвистика, психоанализ сияқты аса күрделі мәселелер заман ағымына сай жаңаланған [3].

Әлемдік әдебиет теориясының жаңа зерттеу бағыттары қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерделеуге бастама болары сөзсіз. Қазақ оқырмандары үшін еңбектегі теориялық зерттеулер мен тәжірибеден өткен ақпараттар, әдеби мәтіндерді қабылдау мен оқырманның әдеби талғамы адамзат дамуындағы әдебиеттің алар орнын белгілеп берді. Көркемөнердің қалыпқа сыймайтын өлшеусіз бірлігі болып табылатын әдебиет теориясының тек табиғаттың не ғаламның тылсым сырларын ашуға ғана емес, адам жанының нәзік құпияларын табуға деген талпынысы үздіксіз жүріп отыратын процесс. Құрылымдық тұрғыдан жаңа сипатта жасалған оқулық – авторлардың жиырма жылдық тәжірибесінің жетістігі. Мұнда әдебиеттен бөлек, ғылымның кез келген саласынан, оның ішінде, биология, философия, психология, т.б. тың жаңалықтар бар. Философ не лингвист ғалымдар деп танып келген тұлғалардың әдебиет әлеміндегі еңбектері де баршылық. Батыс әдебиетімен шектеліп қана қоймай, қазіргі әдебиет теориясы деп түсініп жүрген ұғым-түсініктердің барлығын дерлік қамтыған. Платон мен Аристотель сияқты философтардың адамзат мәдениетіндегі алғашқы зерттеулері сөз болады. Аристотель, негізінен, әдебиеттің адамзат игілігіне қалай қызмет ететініне назар аударса, Платон әдебиет арқылы айтылатын ғаламдық шындықтарға мән берді. Екі ойшыл көрсетіп берген форма мен мазмұн, бейнелеу амалдары мен мағына сынды әдебиеттің егіз өлшемі әдеби теорияның түзілімін бұрынғыдан гөрі айқындай түсті.

Оқулықтың жазылу тарихы да қызық. Мұқабадағы сурет те күрделі ойларға жетелейді. Кіріспе жалпы әдебиет теориясына қатысты тың пікірлерді кеңінен қамтыған аңдатпа мен жаттығулар жүйесінен тұрады. Әр тараудың мазмұнын ашатын аңдатпа және соған сәйкес классикалық шығармалар талданған жаттығулар беріледі. Мұндағы әрбір ой нақты тұжырымдармен қамтылып, көркем шығарма арқылы таразыланады. Негізгі салмақ, қорытынды түйінді жайып салмай, оқырманның өз үлесіне қалдырады. Қаламгерлер шығармаларын талдай отырып, формализмге басқа қырынан келеді. Әдебиетті зерттеуді тілді зерттеумен байланыстырған ғалымдар әдеби шығарманың формасы да маңызды екеніне тоқталады. Мазмұн мен пішін мәселесі В. Пропп пен М. Бахтин еңбектерінде ерекше аталады. Әсіресе, М. Бахтиннің әдебиет теориясы саласындағы еңбектері, идеялары кейінгі ғалымдарға азық

болды. Оқулықта М. Бахтиннің «Романдағы дискурс» еңбегінде қоғамның жеке-жеке қайнарларынан туындап жатқан дискурстарды әдебиеттің қалай тоғыстыратынына ден қойып, көркем шығармада көрінетін интермәтіндік табиғатын түсінуге жетелейді.

XX ғ. тілдік зерттеулерге көңіл бөле бастаған формалистер В. Шкловский, Р. Якобсон, Б. Томашевский, Б. Эйхенбаум мәтін құрылымына назар аударып, оның құрамдас бөліктерін талдауға айрықша қызығушылық танытты. Бұлайша талдау прозалық баяндау мен поэзия сынды екі негізгі жанрдағы екі түрлі негізгі формаға мән берді [7]. Формалистер көркем тілдің теориясын, терминологиясын жасады. Олардың осы жетістігін XX ғ. 60–70 жылдары структурализм жалғастырды.

Оқулықта структурализм, постструктурализм теориясына қатысты орыс және батыс ғалымдарының еңбектері мол. Структурализмнің әдістемелік ұстанымдары Ф. Соссюрдің құрылымдық лингвистикасы мен орыстың формалистік мектебіне негізделді. Авторлар әдеби тілдің қызметі мен міндетіне арнайы тарау арнаған. Әдебиеттің жаны мен болмыс-бітімі тіл арқылы көрініс табатыны анық. Демек, құрылымдық лингвистиканың негізін қалаған орыс лингвистеріне тоқталу оқулық мазмұнын аша түседі.

Ф. Соссюрдің структурализмге қосқан екінші бір үлесі – тілдік таңба тұжырымы. Оның айтуынша, сөз дегеніміз – таңба, ал лингвистика, әділін айтқанда, таңбалардың, оның ішінде сөздердің қалай әсер ететінін зерделейтін семиология деген салаға тиесілі. Сөздер екі жағы не екі қыры бар таңбалар; дыбыстық компоненттен тұратын таңбалаушы және идеялық компонентке ие таңбаланушы [8].

1960 ж. структурализмнің мектеп ретінде қалыптасуына М. Фуко, Ж. Лакан, Ю. Кристева, Л. Альтюссер еңбектерінің ықпалы зор болды. М. Фуко әр кезеңдегі тілдің табиғаты мен рөліне, өзгермелі сипатына назар аударды. Уақыт өте келе адамдардың білім туралы түсінігі өзгеріп, көкжиегі кеңеюіне орай тілдің де қызметі ауысып отыратынын айтады. Сонымен қатар, әдебиет тарихында француз структуралистіне арналған еңбек – Дж. Куллердің «Структуралистік поэтикасы». Аталмыш зерттеуде адамзат мәдениетінің жемісі тілдің қызметі мен құрылымы, ережелері мен ұстанымдары арасындағы структуралистік сипаттамаларға салыстырмалы талдау жасалады.

«Әдебиет теориясы» антологиясының I томы – ұлттық әдебиет теориясында қалыптасқан кейбір түсініктерді бұзып, басқа қырынан қарастырады. «Постструктурализм» мен «Психоанализ және психология» деп аталатын екі көлемді бөлімнен тұрады [4]. Адамзат дамуындағы әдебиеттің алар орны, бүгінгі оқырманның таным-талғамы, көркем шығарманы қабылдау мен түсіну және теориялық тұрғыдан зерделеу мәселелері кеңінен қамтылады. Сондай-ақ, телевизиялық сериалдарды талдаудың зерттеу

тәсілдері де беріледі. Ал антологияның II томындағы назар аударатын тұс – Р. Барттың «Автордың өлімі» және «шығармадан мәтінге» тақырыптарында қамтылған маңызды тұжырым-талдаулар [5]. Постструктурализмнің қайнар көздері, оның әдебиетте көрініс табуы, жеке ағым ретінде өрістеуі жан-жақты сараланған. Өзге ғылымдармен байланысын зерттей келіп, философиямен, әдебиетпен, тілмен, психологиямен арақатынасына тоқталған. Әрбір бөлімді әдеби шығарманы талдай отырып түсіндіріп, жазу мен сөйлеу, автор мен оқырман, автор мен шығарма, бейсаналық пен тіл тұрғысынан қарастырған. Мұнда «Билікке құштарлық» атауымен берілген Ф. Ницшенің «Дифферанс», «Қатерлі толықтама» еңбектері, З. Фрейдтің тұжырымдары – әдеби туынды табиғатын тану үшін де, теориялық талдаулар үшін де таптырмас құралдар. Ж. Руссодан бастап Нобель сыйлығының лауреаты Элис Манроға дейінгі бірқатар жазушылардың шығармаларына қатысты қызықты пікірлер айтылады.

«Таңбалалардан бас тартатын уақыт келді» деген айқайын жеткізген постструктуралистер структуралистерге қарсы идеяларын ұсынды. Ф. Ницше бастаған жас философтар үшін мәдениеттегі тіл билігін айқындау негізі мәселе болды. М. Хайдеггердің «Болмыс және ештеңе» кітабы, М. Фуконың «Ессіздік және мақсатсыздық», Ж. Делездің «Ницше және философия» туындысы – постструктуралистік бағытты насихаттайтын еңбектер. Сонымен қатар Ж. Дерриданың 1967 жылы жарық көрген «Грамматология», «Жазу және айырмашылық» және «Дауыс және феномен» атты үш кітабы постструктурализмнің даму тарихындағы маңызды кезеңді көрсетті. Зерттеуші И. Ильин атап көрсеткендей, постструктурализм «өнер мен әдебиеттегі, жалпы мәдениеттегі өзгерістерге рефлексия еді». Сондай-ақ, оқулықта «лингвистика идеясының» француз психоанализ мектебі өкілдеріне әсері қозғалады. Француз өмірінде психоанализ туралы көзқарастар бұған дейін де бар болатын. Ж. Лакан постструктурализмнің дамуына ерекше үлес қосты. Ғалымның пікірінше, тіл психологияны қамтамасыз етті.

Шығарма авторы қашанда маңызды сипатқа ие. Жазушы өмірбаяндары, баспасөз бетінде берген сұхбаттары, тыныс-тіршілігі, өз тұлғасы мен шығармашылығы зерттеушілердің назарынан тыс қалған емес. Қалыптасқан ұғым бойынша ол әдебиетімізден бөле-жармай бірге қаралады. Бірақ автордың ықпалын жоққа шығарып, әдебиеттің мәнін сөзден іздегендер де болды. Автор бейнесін жойып, талдау жасау қазіргі заманда лингвистика арқылы жүзеге асады. Лингвистика тұрғысынан автор – «тұлғалық Мен» ретінде жазатын адам. Классикалық кезеңдегі критицизм әдебиеті оқырманмен айналыспады, олар тек әдебиет әлеміндегі шығармашыл адамның шығармашылығымен ғана шектелді. Осы қалыптасқан түсінікті бұзып-жарып, кітапта жазудың келешегін нығайту үшін оқырманның пайда болуын автордың кері шегінуімен байланыстырады. Бұған Р. Барттың «Автордың өлімі» шығармасы дәлел. Бұл

кезеңде мәтіннің құрылымына емес, енді оның мағынасына назар аударды. Ж. Дерриданың «мәтіннен тыс ештеңе жоқ» деген сөзі қоғамда пікір тудырып, мәтіннің маңыздылығын арттырды. Мәтінді түсіну, қабылдау, пайымдау сияқты теориялар қалыптасып, герменевтикалық бағыт қолға алынды. Герменевтика – автор мен оқырман арасындағы диалог, тек әдебиеттанудың ғана емес, гуманитарлық, қоғамдық ғылымдардың методологиялық негізін құрайды.

«Әдебиет теориясы» антологиясының III томы адамзат дамуындағы еңбек мәселесі, мемлекет пен идеология, тарих философиясы, ориентализм, отарландыру, жаһандану, мәдени бірегейлік пен диаспора, аударма саласы, эмпиризм, этика секілді мәселелерді теориялық тұрғыдан кеңінен қарастырылады [6]. К. Маркс, В. Беньямин, М. Фуко еңбектері, одан өзге У. Шекспир, Е. Бишоп, М. Жакоб, Э. Манро, т.б. жазушылар шығармалары жаңаша талданады. Оқулықтың соңғы томы тың тақырыптарымен түйінді пікір жасауға жетелейді [7]. «Таным. Эмоция. Эволюция. Ғылым» деп басталатын бірінші бөлімінен-ақ құдды бір зерттеу емес, көркем шығарма оқуға кіріскендей ұмтыласың. Ең қызығы, еңбек мұқият оқуды, кей тұстарын қайта қарауды, қайта парақтауды қажет ететін қайталанбастығымен ерекше. Мұнда әдебиеттің басқа ғылымдармен: жаратылыстану-биология, дүниетаным-философия, эстетика-психология, геометрия-математика сынды салалармен күрделі байланысын көреміз. «Нарративті эмпатия», «Аффектілі экономика», «Нейробиология», «Цифрлық-гуманитарлық ғылымдар», «Адам тіршілігі теориясының мәселелері», «Біз білмейтін өмір», «Адам дәрменсіздігінің эстетикасы» сияқты күрделі тақырыптар таңғажайып сырлардың құпиясын ашады. Еңбекте XX ғ. соңындағы заманауи теориялар мен әдебиет теориясының қазіргі таңдағы жаңа зерттеу бағыттары кеңінен пайымдалады.

Қорытынды

«Әдебиет теориясы» оқулығы көркем шығарма теориясы ғана емес, әдебиетті қабылдау мен түсіну, талдау мен оқытудың жаңа әдістемелері жөнінде ақпарат береді. Авторлар әлемдік үздік еңбектер мен шығармаларды зерделеп, әдебиеттану ғылымының даму бағыттарына, әдеби ағымдарға теориялық талдау жүргізеді. Қазақ әдебиеті үшін мазмұны терең мұндай оқулықтың жарық көруі қуанарлық іс. Әдебиет теориясының күрделі беттерін тек шетелдік толғам-түсініктермен ғана шектемей, жаһандық әдебиеттің ұғымдарымен ұштастыруы жалпыға ортақтықты аңғартады. Классикалық әдебиет пен жаңа бағыттағы еңбектерді салыстыру да әдебиеттану іргесінің кеңіп, құлашын алысқа жайғандығын көрсетеді.

Сонымен, еңбекте қарастырылған теориялық-тәжірибелік мәселелерді жүйелейтін болсақ, біріншіден, әдебиеттану ғылымы мен әдебиет теориясының қазіргі даму бағыттарын сараланған. Екіншіден, әдебиеттану ғылымының бүгінгі таңдағы тың теориялық, философиялық, эстетикалық мәселелері

айшықталған. Үшіншіден, оқулықта рет-ретімен баяндалған әдебиет теориясы дамуындағы түрлі кезеңдер жүйелі талданған.

Расында, біз өз әдебиетіміздің тарихына енді үңіле бастадық. Өйткені, әлем әдебиетіндегі тың зерттеулер арқылы халқымыздың тарихы мен танымын, мәдениеті мен тілін зерделеуге тағы бір мүмкіндік туды. Болмысызды өзге әдебиеттен іздемейтініз анық, бірақ әлемдік өркениет көшіне ұлттық болмысымызды сақтай отырып ілесудің алғышарты қалыптасты десек болады. Болашақта жас ғалымдарға кітаптағы терең мазмұнды философиялық ойларды отандық ғылыммен ұштастыра ой елегінен өткізу қажет-ақ. Жалпы, еңбек – отандық зерттеулерге үлкен бастама болмақ.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Байтұрсынұлы, А.** Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер/ – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.
- 2 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- 3 Әдебиет теориясы. Антология. Кіріспе. – Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 293 б.
- 4 Әдебиет теориясы: Антология. 1-том. – Алматы, 2019. – 568 б.
- 5 Әдебиет теориясы: Антология. 2-том. – Алматы, 2019. – 372 б.
- 6 Әдебиет теориясы: Антология. 3-том. – Алматы, 2019. – 440 б.
- 7 Әдебиет теориясы: Антология. 4-том. – Алматы, 2019. – 452 б.
- 8 **Нұрғалиев, Р. Н.** Толғауы тоқсан қызыл тіл. Зерттеулер. – Алматы : Үш қиян, 2009. – 304 б.
- 9 **Майтанов, Б.** Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер, мақалалар. – Алматы : Құс жолы, 2012. – 490 б.
- 10 **Майтанов, Б.** Әдебиет теориясының қазіргі жай-күйі. – Қазақ әдебиеті, №29, 20.07.2001.

References

- 1 **Baitursynuly, A.** Ádebiet tanytqysh: zertteý men óleńder. [Baitursynuly, A. Literary critic: research and poems]. – Алматы : Atamura, 2003. – 208 p.
- 2 **Qabdolov, Z.** Sóz óneri. // Kabdolov, Z. The Art of the Word./ – Алматы : Kazakh University, 1992. – 352 p.
- 3 Ádebiet teoriasy. Antologia. Kirispe. [Theory of literature. Anthology. Introduction.] – Алматы, 2019. – 293 p.
- 4 Ádebiet teoriasy: Antologia. 1-tom. [Theory of literature: An anthology. Volume 1.] – Алматы, 2019. – 568 p.

- 5 Ádebiet teoriasy: Antologia. 2-tom. [Theory of literature: An anthology. Volume 2.] – Алматы, 2019. – 372 p.
- 6 Ádebiet teoriasy: Antologia. 3-tom. [Theory of literature: An anthology. Volume 3.] – Алматы, 2019. – 440 p.
- 7 Ádebiet teoriasy: Antologia. 4-tom. [Theory of literature: An anthology. Volume 4.] – Алматы, 2019. – 452 p.
- 8 **Nurǵaliev, R. N.** Tolǵaýy toqsan qyzyıl til. Zertteýler. [Push ninety red tongue. Researches]. – Алматы : Three Kiyans, 2009. – 304 p.
- 9 **Maitanov, B.** Táýelsizdik – kúres muraty: zertteýler, maqalalar. [Independence – the ideal of struggle]. – Алматы, 2012. – 490 p.
- 10 **Maitanov, B.** Ádebiet teoriасының қазіргі жай-күйі. [The current state of the theory of literature]. – Kazakh literature. – № 29. – 20.07.2001.

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

*К. Т. Жанұзакова, Б. Г. Калдыбаева

Казахский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ В ТРУДЕ «ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ. АНТОЛОГИЯ»

В статье рассматриваются теоретические проблемы литературы в пятитомном сборнике «Теория литературы. Антология», изданная в рамках проекта «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру», инициированная Президентом, «Новое гуманитарное образование. 100 новых учебников на казахском языке». Кроме того, прослеживаются тенденции развития литературоведческой науки за годы независимости. С момента обретения независимости изучаются достижения и направления казахской литературоведческой науки. «Теория литературы. Антология» рассматриваются современные теоретические, философские, эстетические проблемы литературоведения. Рассказывается о мировом литературном процессе и современных новых теориях в мировой литературе второй половины XX века и характере ее изучения с современных позиций. Рассматриваются мировые изменения в характере традиционных, классических, эстетических взглядов. Анализируются различные пути осуществления литературных связей, сущность и значение, ориентиры и направления научных изысканий в области мирового

литературоведения. Оценивается место статей зарубежных авторов, анализирующих мировую литературу с новой точки зрения в современном мировом литературоведении. В статье будут затронуты и направления развития теории современной мировой литературы в данном учебнике. Широко формулируется насколько эти направления получили свое распространение в казахской литературе.

Ключевые слова: литературоведение за годы независимости, теория литературы, тенденции развития, направления и течения, литературный процесс.

K. T. Zhanuzakova, B. G. Kaldybayeva
Kazakh National Women's Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Material received on 08.09.21.

PROBLEMS OF LITERARY CRITICISM IN THE WORK «THEORY OF LITERATURE. ANTHOLOGY»

The article considers «Theory of Literature» in five volumes, published in the framework of the project «Bolashakka bagdar: Rukhani zhangyru», initiated by the President, «New humanitarian education. 100 new textbooks in the Kazakh language». In addition, trends in the development of literary science over the years of independence are traced. Since gaining independence, the achievements and trends of the Kazakh literary science have been studied. «Theory of literature. Anthology» examines modern theoretical, philosophical, and aesthetic problems of literary criticism. It tells about the world literary process and modern new theories in the world literature of the second half of the twentieth century and the nature of its study from a modern perspective. World changes in the character of traditional, classical, and aesthetic views are considered. The place of articles by foreign authors analyzing world literature from a new point of view in modern world literary studies is evaluated. The article will also touch upon the development of the theory of modern world literature in this textbook. It is widely formulated to what extent these trends have become widespread in the Kazakh literature.

Keywords: literary studies over the years of independence, theory of literature, development trends, trends, literary process.

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/RCOP5989>

*С. А. Жиренов, А. С. Сманова, Қ. М. Бекболатова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗІРГІ ҰЛТТЫҚ ҚОЛӨНЕРДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ МАЗМҰНЫ

Мақалада қазақтың ұлттық мәдениетінің көрсеткіші саналатын ұлттық қолөнердегі лингвомәдени бірліктердің болмыс-бітімі, мағыналық-мазмұнының тіл арқылы таңбаланып, тіл арқылы мәдени-танымдық семантикасының ашылатындығы жаңа лингвистикалық бағыттардың негізінде қарастырылады. Осымен байланысты ұлттық болмыс пен мәдени-танымды бойына сіңірген ұлттық өнер туындыларының дүние сырын бейнелейтін этнографиялық мазмұнына ерекше назар аударылады. Зерттеу материалында қазіргі ұлттық қолөнердегі лингвомәдени элементтердің ұлттық нақыштағы берілуінің лингвистикалық түсіндірмесі жасалып, антропологистикалық бағыт аясындағы этностың өзіндік болмысы мен бейнесін «тіл әлемі» арқылы ғана танытатын лингвомәдени талдау жұмыстары теориялық және практикалық тұрғыда жасалған. Ұлт мәдениетінің көрсеткіші ұлттық қолөнердегі лингвомәдени бірліктердің мазмұнын дәйектейтін этнолексикалық бірліктердің мағыналық-мазмұнына терең үңілу олардың мәдени-танымдық деректер ретінде семантикасы көрсетіледі. Жұмыстың қорытынды бөлімінде, тіл мен мәдениеттің, материалдық және рухани мәдениеттің сабақтастығы, ұлттық қолөнердегі лингвомәдени бірліктердің салт-дәстүрдегі, дүниетанымдағы көрінісі лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық талдаулар арқылы сараланып, лингвомәдени бірліктердің этнографиялық негіздері, уәжді белгілері сараланады.

Кілтті сөздер: этнос, тіл, ұлттық өнер, этнография, этнолексика, лингвомәдени бірлік, мәдениет, т.б.

Кіріспе

Бүгінгі таңдағы ұлттық колөнерді зерттеу мәселесі өнертанушылардың, этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың, саяхатшылардың, мәдениеттанушылардың, коллекционерлердің ғана жұмысы емес, жалпы өнер туындысына құштар, эстетикалық әлемді тани білетін зерттеушілердің де назарынан тыс қалған емес. Өнер – этностың рухани және материалдық мәдениетінің көрсеткіші саналады. Қазақ мәдениетіндегі ұлттық өнердің орны әр кезде құнды да бағалы. Қазақ мәдениетіндегі ұлттық өнерді зерттеу мәселесі арысы батыс еуропалық, берісі орыс зерттеушілерімен қатар, отандық ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі аспектіде қарастырыла бастады. Онда негізінен қазақ ұлттық өнерінің түрлері, шығармашылық табиғаты, дамуы мен қалыптасу ерекшеліктері аралуан еңбектерде көрініс тапты.

Қазақ мәдениетін қалыптастырудағы ұлттық өнердің қызметі мен оның әлеуметтік мазмұны жоғары. Ұлттық өнердің қоғамдағы орны мен рөлін айқындау бүгінгі күндері арнайы зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірінен саналады. Осы жағынан келгенде қазіргі заманауи ұлттық колөнердегі лингвомәдени бірліктерді этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік аспектілерде қарау арқылы, өнердің көркемдік қуатын, эстетикалық қызметін, тұрмыстық қажеттілігін, тілдік қолданыстағы мазмұнын прагмалингвистикалық сипаты арқылы көрсетуге болады.

Қазақтың ұлттық қолөнеріне қатысты зерттеулер Ә. Марғұланның, Т. Бәсеновтің, С. Қасиманов, Б. Сарыбаев, Д. Шоқпаров, О. Бейсенбекұлы, Қ. Ахметжанов, Ә. Тәжімұратов, Х. Арғынбаев, Ө. Жәнібеков, С. Мұқанов, М. Мұқанов, Ә. Ысқаққызы, А. Құралұлы, Б. Кәмалашұлы, А. Нәлібаев, т.б. этнографтар мен өнертанушы ғалымдардың еңбектерінде аралуан аспектіде қарастырылса, лингвистикалық сипаты Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, Н. Уәли, Р. Шойбеков, А. Тұрышев, А. Оқа, Ә. Алмауытова, А. Сейілхан, Ш. Елемесова, А. Мұқатаева, Қ. Қайырбаева, М. Ш. Өмірбекова, Т. Б. Жаубасованың, А. А. Әлімжанова, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде біршама қарастырылған.

Зерттеу нысаны. Қазіргі заманауи ұлттық колөнердегі лингвомәдени бірліктердің мәдени-танымдық семантикасы мен мағыналық мазмұнын ашу.

Зерттеудің пәні. Лингвомәдениеттану, этнолингвистика, өнертану.

Зерттеудің мақсаты. Қазақ мәдениетіндегі дәстүрлі және заманауи ұлттық колөнер туындылары табиғатындағы материалдық және рухани мәдениеттің сабақтастығын көрсететін лингвомәдени бірліктердің танымдық семантикасы мен мағыналық-мазмұнын көрсету. Қазақ ұлттық қолөнеріндегі лингвомәдени бірліктерге қатысты ұғым-түсініктердің этнолингвистикалық табиғатын, олардың тілдік жүйедегі орнын, ұлттық колөнер туындыларының болмыс-бітімін лингвомәдени жүйе негізінде анықтау.

Зерттеудің міндеттері.

– қазіргі ұлттық колөнерге қатысты лингвомәдени бірліктердің зерттелу тарихы мен қазіргі бағыт-бағдарына шолу жасау;

– ұлттық колөнерге қатысты лингвомәдени бірліктердің мәдени-танымдық семантикасын, тақырыптық топтарына этнолингвистикалық түсінік беру;

– ұлттық колөнер туындыларының тұрмыстық және рухани мәдениеттегі орны мен этномәдени уәждерін, лингвомәдени жүйесін тілдік деректер негізінде айқындау.

Зерттеудің әдістері. Қазіргі ұлттық колөнердегі лингвомәдени бірліктердің мәдени-танымдық семантикасы лингвистикалық аспектіде талдау барысында, сұрыптау, жүйелеу, лингвомәдени талдау тәсілдері, атаулардың мағыналық өрісін анықтауда лексика-семантикалық талдау, диахронды-синхронды сипаттама, этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің нәтижелері. Этнос болмысы мен дүниетанымын тек тілдік деректермен ғана емес, ұлт мәдениетінің көрсеткіші ұлттық колөнерінің түрлері мен болмысынан да анықтауға болады. Яғни, экстралингвистикалық факторлар колөнер туындылары рухани және материалдық құндылықтар арқылы да этностың мәдениетін, дүниетанымын, этнографиясын, тұрмыс-тіршілігін көрсетуге болады. Этнос мәдениетіне тән ұлттық колөнер үлгілері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, күні бүгінге дейін өзінің құндылығы мен маңызын жоғалтқан емес. Бүгінгі таңдағы қазақ ұлттық колөнерінің қандай да бір түрі болмасын технократизмнің қарыштап дамығанына қарамастан, заманауи үлгіде жаңа түрде даму үстінде. Біз қазіргі ұлттық өнердің заманауи үлгілерін колөнерден, зергерлік өнерден, сәндік қолданбалы өнердің жаңашыл дизайндарынан байқауымызға болады.

Ұлттық мәдениеттегі өнердің өлмеуіне, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуына, мыңжылдықтардың сабақтастығының сақталуына өнерпаздардың орны ерекше. «Ұлттық мәдениетіміздің тарихында ұсталық, зергерлік өнері ерекше орын алады. Мәдени мұрамыздың ең негізгілерінен саналатын зергерлік өнері (өйткені көп жағдайда зергерлер - бірнеше өнерді қатар меңгерген, әмбебап шеберлер, бесасап адамдар) халқымыздың өткен дәуірлердегі материалдық мәдениет дәрежесін, рухани мәдениетін бейнелейді» [1, 14 б.]. Ұлттық өнердің үлгілері өнерпаздардың, ұсталардың, зергерлердің, ісмерлердің туындылары арқылы бүгінге жетіп, ұлттық мәдениеттің сақталуына өзіндік ықпал етуде. Ұлттық өнердің ұлық болмысын көрсетудің бірден-бір тетігі ретінде тілдік мүмкіндікті, тілдің танымдық және өміршеңдік қызметінен көруге болады. Ұлттық өнердің ұлық болмысы тілде сақталып, тіл арқылы бүгіндей болмысы көрсетіледі.

Тілде сақталған көптеген ұлттық өнер түрлері атауларының астарында этнографиялық мән, лингвомәдени мазмұн жататындығы белгілі. Мәселен қазіргі уақыттағы заманауи ұлттық қолөнердің әралуан түрлері мен атаулары арқылы ұлт мәдениетін тануға болады. Қазіргі заманауи ұлттық өнердің үлгілерін қолөнер бұйымдарынан, зергерлік туындылардан, киім-кешек түрлерінен көптеп кездестіруге болады. Кез келген ұлттық өнердің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, кумулятивтік қызмет арқылы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа табысталады. Яғни, ұлттық өнер туындыларының табиғатында «ұлттық рухтың» элементі сақталады. Біз осы шағын зерттеу мақаламызда қазіргі ұлттық қолөнер туындыларындағы ұлттық элементтің тіл арқылы таңбаланған үлгілерінің лингвомәдени мазмұнына қысқаша сипаттама жасауды жөн көрдік.

Қазақтың ұлттық мәдениетінде қолөнер үлгілері кең тараған. Ұлттық «қолөнердің түрлері – қазақ топырағында дүниеге келген, ұлттық ерекшелікті бойына сақтаған нағыз қазақы, байырғы өнер. Халық арасынан шыққан шеберлер өз жеріміздің табиғи байлығын өңдеуді игеріп, оларды тиімді пайдалана отырып теріден, ағаштан, сүйектен, мүйізден, тас пен құмнан, саздан, темірден шаруашылық және тұрмыстық құрал-жабдықтарын, сонымен бірге оларды асыл тастармен, алтынмен, күміспен әшекейлеуді және асыл металдар мен тастардың өзінен зергерлік әшекейлер жасауды жоғары дәрежеде меңгеріп, көпшіліктің сұранысын, шаруашылық, тұрмыстық қажетін қанағаттандырып отырған. Өнер иелері тапсырыспен жұмыс істеген. Сондықтан алыс шетелдерден әкелінген заттар күнделікті тұрмыста сирек кездескен» [1, 10 б.]. Қазақтың ұлттық қолөнер туындылары тұрмыстық мәдениеттегі заттық дерек, материалдық туынды ғана емес, тілдік дерек, рухани мұра саналады. Тұрмыстық мәдениетте жиі тұтынатын қолөнер туындыларына: *көз моншақ, үкіаяқ, жыланбас, сәукеле, жыға, көзотаға, шоқ белбеу, алтын айдар, кісе белбеу, бау-басқұр, алаша, кілем, аяққап, кесте, астау, торсық, кесе, т.б.* қолөнер түрлері күні бүгінге дейін тұрмыстық қажеттілікті өтейтін ұлттық өнердің тамаша туындылары болып табылады.

Бүгінгі таңдағы заманауи ұлттық өнер туындылары ертедегі тұрмыстық қажеттіліктегі қызметін күні бүгінге дейін атқарып келе жатса, енді біреулері сувинерлік мәнге ауысып экзотикалық түрге енгендігі де белгілі. Күнделікті тұрмыстық өмірде *көз моншақ, сәукеле, жыға, шоқ белбеу, алтын айдар, кісе белбеу, алаша, кілем, аяққап, кесте, астау, кесе, т.б.* түрлері заманауи үлгіде технологиялық өңдеуден өтіп, жаңа дизайнмен әдіптеліп, тұрмыстық қолданыста қажеттілікті өтеп жүр.

Бүгінгі тұрмыстық өмірдегі *көз моншақ, үкі аяқ* немесе *үкі қауырсыны* этнос мәдениеті мен дүниетанымында адам баласын сыртқы күштерден, тіл-көзден, қауіп-қатерден сақтайтын тұмар секілді қызмет атқарады. Ерте заманда

да, бүгінгі күні де *көз моншақ, үкі аяқ, үкі қауырсыны* жас балалардың бас киіміне, кейде үлкен кісілердің өңіріне, домбыраға, бәйге атына, қыран бүркітке, автокөліктің салонына тағу үрдісі қалыптасқан. Бүгінгі таңдағы *көз моншақ, үкі аяқ, үкі қауырсыны* мәдени тұрғыдан екі түрлі қызмет атқаратындығын байқауға болады. Оның біріншісі, әлбетте ықпал замандардан бері келе жатқан «сыртқы күштерден қорғау» (*тілі жаманның тілінен, көзі жаманның көзінен, сұқ көздің сұғынан, көз тиюден, сөз тиюден, бәле-жаладан, т.б.*) қызметін атқарса, екіншісі, көркемдікті паш ету, эстетикалық әсер ету, сәндік мақсатта әртүрлі заманауи дизайндық үлгіде қызмет атқарып жүр. Мұндай қолөнер туындыларын заттық мәдениет ретінде ғана қабылдап қоюға болмайды, сол заттың яки символдың астарында этностың мәдени танымдық кодының бұғып жатқандығын байқауға болады. Ал сол заттық мәдениеттің астарындағы кодын тіл арқылы ашып, лингвомәдени мәнін мазмұндап, тіл арқылы түсінігін тарқатып, қызметін көрсетіп беруге болады. Мәселен *көз моншақты* көп жағдайда жас балаларға тағады. Өйткені жас баланың сырт көзді, жағымсыз энергияны қайтаратын иммунитеті әлі қалыптаспағандықтан, *көз моншақ* сол жаман энергияны тарқатушы қызмет атқарады. *Көз моншақты* егде тартқан үлкен адамдар тақпайды. Ал бұл дегеніміз *көз моншақты* тағу жас ерекшелікті білдіретін қызметті де атқаратындығын көрсетеді. *Көз моншақ* таққан балаға ел ішіндегі есті жұрт «көзім өтіп кетпесін деп» көзін қадам, тіке қарамаған. Бар болғаны «атасының жаман баласы» деп, ескерусіз коннотаттық мәндегі сөзді қолданған. Мұндай үрдісті тілдегі лингвомәдени бірліктердің дискурстық қолданысынан, прагматикалық мәнінен, этномәдени қызметінен көруге болады. Сол секілді *үкі аяқ немесе үкі қауырсынын тағу* үрдісі де жас балаларға, ел алдына шығып өнер көрсететін өнерпаздарға, көзге бірден түсетін қыран бүркіт, жүйрік ат, домбыра, автокөлікке тағу мәдениетінің астарында сыртқы жағымсыз энергиядан қорғану түсінігімен бірге, сәндік, әшекейлік қызметті қатар атқарады.

«Қазақтың ұлттық киімдерінің қай түрін алсақ та, оның өн бойында өзіне ғана тән эстетикалық, этикалық талғамы мен рухани ерекшеліктері көрініс тапқан. Сондай-ақ сәні мен салтанаты жарасқан ұлттық киімдеріміздегі эстетикалық мәнділікті мынадай тілдік және этнографиялық деректерімізден көре аламыз. Қазақ әйелдері бас киімінің ішінде ең көріктісі де, ең ежелгілерінің бірі, көп әшекейлі, қымбат бағалы, қалыңдық киімінің салтанаттығы болып табылатын – сәукеле. Сәукеленің өн бойына зергерлік әшекейлер мен асыл тастар қадағанда, тіл көзден сақтау үшін, ал, өте биік бас киім - қыз мәртебесін асқақтатып, қазақтардың дүниетанымының жоғары екенін танытқан» [2, 71–72 б.]. «Бұдан екі үш мыңжыл бұрын жасалса бастаған сәукелені той салтанаты кезінде тек қалыңдық, жас келіншектер ғана киген. Сол секілді *жыға, көзотаға, шоқ белбеу, алтын айдар т.б.* деп аталатын

әшекейлер мен бұйымдар адамдардың әлеуметтік жіктелісін, байлықты, батырлықты, билікті білдірсе, белбеулер (мысалы кісе белбеу), негізінде, иесінің жолаушы яки аңшы, батыр екендігіне меңзеген» [1, 17–18 б.]. Сонымен «сәукеле – ұзатылатын қыз-қалыңдық қана киетін ғұрыптық бас киім. Оның сом күмістен құйылған төбесіне үкі тағылып, маңдайына жақұт қондырылады. Өне-бойы алтын, күміс сияқты қымбат металдармен өрнектеліп, ақық, маржан, гауһар сияқты асыл тастармен безендіріледі. Екі шекесіне моншақтан салпыншақ өріледі, төбесінен жерге дейін төгілген ақ желек жабылады. Сәукелені ұзатылатын қызға арнап шеберлерге дайындаттырады. Оның бағасы өте қымбат, мәселен, жүз жылқыға дейін барабар болған. Сәукелені қалыңдық ұзатылған күннен бастап бір жылға дейін ғана киеді» [3]. Этнос мәдениетіндегі киім кию үлгілерінің өзіндік үлкен мәдени мәні жоғары, мазмұны сырға толы бірлік саналады. Киім тігу бұрында үлкен өнер саналса, бүгінде сол мәнділігін күшейтіп, заманауи үлгідегі ұлттық дизайнерлермен көмкеріліп, тұрмыстық мәдениетте әртүрлі дәрежеде қолданыста жүр.

Қазақ ұлттық өнерінің туындылары қандайда болмасын заттық атауға ие. Ал сол заттың атауы оны тек атап қана қоймай, сол заттың бүтіндей лингвомәдени болмысын танытады. Ал тілдегі тану, яки танытудың ар жағында белгілі бір этностың мәдениетін, дүниетанымын, өнерін, тұрмыс-тіршілігін көрсетеді. Қазақ тіліндегі заттық мәдениет атауларын зерттеген ғалым Ж.Манкеева: «Заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық негізіне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде, кумулятивтік қызметі негізінде сақталған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атаулары» деген түйін жасайды. Яғни, тұрмыстық мәдениеттегі қолданыста жүрген заттың қай-қайсысының болмасын өзіндік лингвомәдени мәнінің болатындығын көрсетеді [4, 13 б.].

Қазақ халқының ұлттық қолөнеріне тән қалыптасқан, салт-дәстүрлер мен жол-жоралғылар, тілдік деректер, мифологиялық түсініктер тілде көптеп сақталған. Мәселен, тері, жүн, мата сияқты материалдардан жасалатын тұрмыстық яки сәндік бұйым түрлері көп кездеседі. Теріден жасалған бұйым атаулары: *тулақ, кебежеқап, тізеқап, тайтері, бөстек, көрпе, жержастық, тайжақы, тон, ішік, шалбар, желетке, кеудеше, жеңсе, алишалғы, тымақ, құлақшын, бөрік, алдаспан бауы, айыл, ноқта, жүген, адырна, бау, баулық, белдік, божы, желдік, желкелік, тебінгі, т.б.* қолөнер туындылары теріден жасалып, табиғи материал ретінде кеңінен қолданылған. Алайда аталған бұйымдардың барлығы бүгінге тұрмыстық өмірде қолданыста бар деп айтуға келмейді. Олардың бірсыпырасы тілдік дерек ретінде сақталғанымен,

өндірісте өнім ретінде пайдаланылмайды. Әрине оның себебі бұрынғы тұрмыстық өмірмен, қазіргі тұрмыстық қажеттіліктердің үлкен өзгеріске түскенімен байланыстыруға болады. Жоғарыда көрсетілген мысалдардың бәріне толықтай лингвомәдени түсініктеме беру бір мақаланың көлемі көтермесі белгілі. Алайда тілдегі «*Ер арыса аруақ, ат арыса тулақ*» деген паремия құрамындағы «**Тулақ** деп тайдың терісін шикідей керіп кептірген төсенішті айтады. Сондықтан оны тайтері деп те атай береді. Терінің майын алған соң, оны тегіс жерге, тақтайға керіп, шегелеп тастайды. Көлеңкеде кептіріп алған соң оның үстіне **бөстек, көрпе, жержастық** аталатын бұйымдарды салып, төсеніш ретінде пайдаланады» [5, 8 б.]. Ал бұл күндері аталған бұйымдар тұрмыстық өмірде кездесе бермейді. Жоғарыдағы паремияның астарындағы тулақтың негізгі атауы төсеніш болса, аттың арыса тулаққа айналуы, басқа түскен бейнет, ауыр азап, өтпелі өмір, баянсыз тірлік ерді – аруаққа, атты – тулаққа айналдыратындығын көрсетеді.

Қазақтың ұлттық қолөнерінің біріне тоқымашылық өнерді жатқызамыз. Тілдегі тоқыма бұйым атауларына: *алаша, құр, шекпен, кілем, басқұр, құр белбеу, құр дорба, құр басжіп, құр аяққап, құр қоржын, құр алаша, т.б.* түрлерін жатқызуға болады. Тоқыма өнері ел ішінде үзілмей, күні бүгінге дейін дәстүрлі жолын сақтап келе жатқандығын байқауға болады. Мәселен тоқыма өнеріне қатысты көптеген көрмелер, көптеген көрсетілімдер мен этнодизайнмен әдіптелген бұйымдардың қолданыста жүргендігінен көруге болады. Тоқыма бұйымдардың ішіндегі айтулысы шекпен десек, шекпеннің өзінің *түйе жүн шекпен, биязы шекпен, таңдай шекпен, қой жүні шекпен, шидем шекпен, су шекпен, бояулы шекпен, шым шекпен, түбіт шекпен, ала шекпен, ақ шекпен, әр шекпен, т.б.* деген көптеген түрлері ел ішінде кең тараған. «**Шекпен** – жүннен тоқылатын сырт киім. Шекпен тек қана түйе жүнінен тоқылады. Күзеп алынған түйе жүнін шаң-тозаңынан арылтып, одан соң қолмен майдалан түтеді де, шүйке жасайды. Шүйкеленген жүнді ұршықпен иіреді. Шекпен тоқитын жіп өте жіңішке болады. Иірілген жіпті екі ағаштың арасынан ыспалап өткізіп, оның буылтықтарын кетіріп қайта өңдейді. Шекпен де терме бау тоқитын өрмекпен тоқылады. Тоқылып болған кездемені кәдімгі матадан киім пішкендей етіп өлшеп, шекпен пішеді. Шекпенді жазда киеді. Оған қара барқыттан не болмаса басқа тыстық матадан қаптал жаға (дөңгелек жалпақ жаға) салып, етек жеңін сондай матамен көмкеріп әдіптейді. Шекпеннің ең әдемі түрін «Шидем шекпен» дейді. Шидем шекпен тайлақтың жүнінен тоқылады. Тайлақтың жүні әрі майда, әрі жеңіл болатындықтан, одан тоқылған шекпен де әдемі болып шығады. Шекпен су өткізбейді. Сондықтан ол әрі сулық, әрі жайшылықта кие беруге жарамды бес аспап киім. Су тиген сайын шекпен ширғын қалындай түседі. Шекпеннің тағы бір артықшылығы ол таза түйе жүнінен тоқылатындықтан

аса мықты болады, ұзақ киіледі» [6]. Шекпен этнос мәдениетіндегі материалдық құндылықты, әлеуметтік ерекшелікті, дәстүрлі мәдениетті көрсетеді. Ал мұндай ерекшеліктерді шекпенге қатысты қалыптасқан «Шенді-шекпен», «Шекпен (шапан) жабу», «Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға. Шелтірейтіп орыстың шенді шекпен жапқанға» (Абай), «Күні киген қазақтың қара өлеңін, Шекпен жауып өзіне қайтарамын» (Мұқағали) деген тілдік деректерден көруге болады. Шекпеннің бүгінгі таңда заманауи үлгіде тігіліп, тұрмыстық өмірде, салт-дәстүрде, театр және кино саласында, жол-жоралғыда, жаңаша қолданыста жүргендігін күнделікті өмірде жиі кездестіруге болады.

Қорытынды

Жалпы қазақ мәдениетіндегі ұлттық қолөнер туындыларының түрлері қаншалықты көп болса, соншалықты деңгейде, әралуан аспектіде зерттеліп, көптеген ойға арқау болып, алуан түрлі қорытындылар мен тұжырымдарға таяныш болғандығын байқауға болады. Қазақ тіліндегі ұлттық қолөнер туындыларына қатысты лингвомәдени бірліктер күрделі категория болғандықтан оларды лингвистикалық аспектіде зерттеу жеткіліксіз. Себебі қолөнер туындылары әралуан экстралингвистикалық факторлармен сабақтасып, этноқауымдастық өкілінің санасында халықтың ғасырлар бойғы жинақтаған тәжірибесін, мәдениетін, этнологиясын, шаруашылығын, дүниетанымын, өндірістік әлеуеті туралы ақпараттар жинақталған дүниелік білімдер жүйесін құрайды.

Тұрмыстық өмірдегі қоғамның, ұлттық қолөнер түрлерінің дамуымен қатар тілдік жүйенің дамуы табиғи құбылыс. Қоғамдық өмір мен өндірістегі болып жатқан заманауи өзгерістер тілде өзіндік үлгіде таңбаланып, лингвомәдени үлгіде өзіндік із қалдырары сөзсіз. Осыған байланысты ұлттық өнердегі лингвомәдени бірліктер әрқашан зерттеушілер назарын өзіне аударып, дәстүрлі өнер туындылары заманауи үлгіде өңделген сайын, тілдік семантикалық мазмұнының да байып, жаңа мәдени мәнділікке ие болары анық. Этностың дәстүрлі және заманауи қолөнеріне қатысты лингвомәдени бірліктердің мазмұнына зер салып қарағанда, олардың мәдени-танымдық астарында этностың бүтіндей тұрмыстық мәдениетінің болмысы, дүниетанымы, этнологиясы, өнері, өндірісі, өнімінің ұлттық ерекшелігі тіл арқылы таңбаланып, «тіл мен мәдениеттің біртұтастығына» негізделген әлем бейнесін көруге болады.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Шойбеков, Р. Н.** Қазақ тілінің қолөнер лексикасы. Филол.ғыл.док. ... дисс. қолжазбасы. – Алматы, 2006. – 308 б.
- 2 **Алмауытова, Ә. Б.** Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты. Филол.ғыл.канд. дисс. қолжазбасы. – Алматы, 2004. – 130 б.
- 3 <https://bilim-all.kz/> [Электронды ресурсы].
- 4 **Манкеева, Ж. А.** Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы : Ғылым, 1997. – 272 б.
- 5 **Әлімжанова, А. А.** Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты. Автореферат. филол. ғыл. канд., – Алматы, 2008. – 38 б.
- 6 <https://kk.wikipedia.org/> [Электронды ресурсы].
- 7 **Арғынбаев, Х.** Қазақ халқының қолөнері. – Алматы : Өнер, 1987. – 128 б.
- 8 **Қасиманов, С.** Қазақ халқының қолөнері. – Алматы : Қазақстан, 1969. – 248 б.
- 9 **Жанпейісов, Е.** Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауезова). – Алма-Ата : Наука, 1989. – 256 с.
- 10 **Уәлиұлы, Н.** Кейбір этнографизмдердің лексика-семантикалық аясы // Ұлт тағылымы. – Алматы, 2000. – № 1.

References

- 1 **Shoibekov, R. N.** Kazak tilinin koloner leksikasy. [Craft vocabulary of the Kazakh language] Filol.gyl.dok. ... diss. koljazybasy [Ph.D. ... diss. manuscript]. – Almaty, 2006. – 308 p. [in Kazakh].
- 2 **Almaytova, A. B.** Kazak tilindegi kiim ataylarynyn etnolingvistikalyy tabigaty [Ethnolinguistic nature of clothing names in the Kazakh language]. Filol. gyl.kand. diss. koljazybasy. [Candidate of Philological Sciences diss. manuscript]. – Almaty, 2004. – 130 p. [in Kazakh].
- 3 <https://bilim-all.kz/> [Electronic resource].
- 4 **Mankeeva, J. A.** Madeni leksikanyn ulattyk sipaty [National character of cultural vocabulary]. – Almaty : Gylm, 1997. – 272 p. [in Kazakh].
- 5 **Alimjanova, A. A.** Kazak tilindegi aiel kolonerine bailanysty halyktyk leksikanyn etnolingvistikalyyk sipaty [Ethnolinguistic character of folk vocabulary related to women's crafts in the Kazakh language]. Aftoreferat. filol. gyl. kand. [Author's abstract. philol. science cand.]. – Almaty, 2008. – 38 p. [in Kazakh].
- 6 <https://kk.wikipedia.org/> [Electronic resource].

7 **Argynbaev, H.** Kazak halkynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people]. – Almaty : Oner, 1987. – 128 p. [in Kazakh].

8 **Kasimanov, S.** Kazak halkynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people]. – Almaty : Kazakstan, 1969. – 248 p. [in Kazakh].

9 **Janpeisov, E.** Etnokulturnaya leksika kazahskogo yazyka (na materialah proizvedeni M. Auezova) [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language (on the materials of M. Auezov's works)]. – Alma-Ata : Nayka, 1989. [in Russian].

10 **Yaliuly, N.** Keibir etnografizmderdin leksika-semantikalyk aiasy // Ult tagylymy [Lexical and semantic framework of some ethnographies//Ult tagylymy]. – Almaty, 2000. – № 1 [in Kazakh].

Материал 08.09.21.

*С. А. Жиренов, А. С. Сманова, Қ. М. Бекболатова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

СЕМАНТИКА ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

В статье на основе новых лингвистических направлений рассматриваются лингвокультурные единицы в национальном искусстве, их смысловое содержание, культурно-познавательная семантика языковых единиц, которые являются показателем национальной культуры казахов. В связи с этим особое внимание уделяется содержанию этнографии, отражающей мир произведений национального искусства, сформировавших национальную идентичность и культурно-познавательный характер нации. На материале исследования разработан национальный образ, лингвистическая интерпретация лингвокультурных элементов в современном национальном искусстве. В рамках антропологического направления в теоретическом и практическом плане проанализированы лингвокультурологические работы, отражающие самобытность этноса через «мир языка». Показатель национальной культуры отражает содержание лингвокультурных единиц в национальном искусстве. Углубившись в смысловое содержание этнолексических единиц, можно выявить их культурно-познавательные данные, семантику национального символа. В заключительной части работы анализируется преемственность

языка и культуры, материальной и духовной культуры, отражение лингвокультурных единиц в национальном искусстве в традициях, мировоззрении с помощью лингвокультурологического, этнолингвистического анализа, дифференцируются этнографические основы, мотивационные признаки лингвокультурных единиц.

Ключевые слова: этнос, язык, национальное искусство, этнография, этнолексика, лингвокультурологическая языковая единица, культура и др.

*S. A. Zhirenov, A. S. Smanova, K. M. Bekbolatova

Abay Kazakh National Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 08.09.21.

SEMANTICS OF LINGUISTIC AND CULTURAL UNITS IN CONTEMPORARY NATIONAL ART

The article considers linguistic and cultural units in the national art, their semantic content, cultural and cognitive semantics of language units, which are an indicator of the national culture of the Kazakhs, based on new linguistic directions. In this regard, special attention is paid to the content of ethnography, reflecting the world of works of a national art that have formed the national identity and cultural and educational character of the nation. Based on the material of the research, the national image, linguistic interpretation of linguistic and cultural elements in modern national art is developed. Within the framework of the anthropological direction, linguoculturological works reflecting the identity of an ethnic group through the «world of language» are analyzed in theoretical and practical terms. The indicator of national culture reflects the content of linguistic and cultural units in the national art. Delving into the semantic content of ethnolexic units, it is possible to identify their cultural and cognitive data, the semantics of the national symbol. The final part of the work analyzes the continuity of language and culture, material and spiritual culture, the reflection of linguistic and cultural units in national art in traditions, a worldview with the help of linguistic and cultural, ethno-linguistic analysis, differentiates ethnographic bases, motivational features of linguistic and cultural units.

Keywords: ethnicity, language, national art, Ethnography, ethnolexic, linguistic and cultural language unit, culture, etc.

<https://doi.org/10.48081/UHTV1252>

***Н. Қ. Жүсіпов, М. Н. Баратова, Е. Қ. Жүсіпов,
А. А. Курметова**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

МӘШҰР ЖҮСІПТІҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ: АҢЫЗДАР

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп жинаған тарихи аңыздар сөз болады. Оның ішінде қазақ халқын басқарған тарихи тұлғалар: хандар бейнесі жайлы мағлұматтар аңыз күйінде беріледі. Әсіресе Абылай хан тұлғасына қатысты циклдік әдіспен жинаған 16 аңызы жан-жақты қарастырылады. Бұл ел аузынан жиналған 16 фольклор үлгісі өз замандағы Ш. Уәлиханов, В. Радлов т.б. нұсқаларымен салыстырыла талданады. Ол үлгілерде кездесетін кейіпкерлердің іс-әрекеті, айналасы, оқиғасы т. б. өзара салыстырылады. Осы салыстырулар барысында туындаған ерекшеліктер мен өзгешеліктер т. б. сипатталады. Сондай-ақ Абылай хан бейнесіне қатысты кейбір нұсқалар тек Мәшһүр Жүсіп қолжазбасында ғана сақталғандығы анықталады. Мұның бәрі Мәшһүр Жүсіп жинаған тарихи аңыздардың қаншалықты құнды екендігін және халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы, жасариялаудағы, зерттеудегі еңбектерінің маңыздылығын көрсетеді.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, тарихи аңыздар, мәдени мұра, фольклор, қолжазба.

Введение

Многие предания, собранные Машхур Жусипом из уст народа, не дошли до читателей. Большую часть составляют предания, описывающие историю ханов, биев, батыров. Так, например, посвященные истории ханов: «Хороший хан Габдолла» («Жаксы Габдолла хан»), «История ханов Кокан» [1] («Қоқан хандарының тарихы»), «Хан Шайбани из рода Амир» («Шайбани хан Әмір нәсілінен»), «Кенесары» [2], «Безродные герои» («Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер»), «Кадий Гушман халифа Стамбула» («Стамбул халифы Ғұшман қазы»), «Почему после присоединения к России потомки Касыма пришли к разорению?» [3] («Россияға бағынып қараған соң Қасым ұрпағы не себептен бүліншілікке түскен?»).

Объект исследования: проблемы казахской фольклористики и литературоведения.

Предмет исследования: история казахского фольклора и литературы.

Цель: Изучение культурного наследия Машхур Жусип Копеева.

Задачи:

Обзор сохраненных рукописей Машхур Жусип Копеева.

Методы и результаты исследования

Особенного внимания заслуживает материал о хане Абылае, собранный Машхур Жусипом [4-5]. Количество исторических преданий об Абылай хане, собранных Машхур Жусипом из уст народа, - 16. Они:

1 Значение выражения «Абылай аспаған сары бел» (в «семейном архиве»; Центральный фонд рукописей библиотеки Академии наук Республики Казахстан, 1177-я папка. – С. 116-126, 1176-я папка. – С. 69-72; сборник «Хан Абылай», 1993. – С. 318-322. Примечание: материалы этого сборника взяты из Центрального фонда рукописей библиотеки Академии наук Республики Казахстан. Номера папок не указаны. Имеется лишь ссылка на то, что опубликованы в газете «Егеменді Қазақстан» (1992, 11-го января). Материал сдан С. Дауытовым).

2 Хан Абылай / Сборник «Хан Абылай». – А. : Жазушы, 1993. – 319 с.

3 Қазақтың бұрынғыдан қалған сөздері / ДУГ, 1993, № 13; Новое издание : ДУГ / Сост. У. Субханбердина, 1989. – С. 476-478 /.

4 О хане Абылае и батыре Турсынбае из рода Балтакерей («Абылай хан мен Балтакерей Тұрсынбай турасында») // Вестник АН РК. Серия литературы и языка. – 1985. – № 4. – С. 66–67. Опубликовано З. Сейтжановым; сборник «Абылай хан». – А. : Жазушы, 1993. – С. 313–315; Центральный фонд рукописей библиотеки АН РК, 1170-я папка. – С. 745–751.

5 Эпоха хана Абылая («Абылай хан дәуірі») / Сборник «хан Абылай». – А. : Жазушы, 1993. – С. 301–303.

6 Абылай хан заманында («В эпоху хана Абылая») / Там же. – С. 316–318.

7 Абылай ханның сөздері («Слова хана Абылая») / Там же. – С. 322.

8 Бір ертегі («Одна сказка») / Там же. – С. 323-324.

9 Абылай ханның түсі («Сон хана Абылая») / Там же. – С. 324-327.

10 Жарылғап пен Абылай хан («Жарылғап и хан Абылай») / в «семейном архиве»; опубликовано в журнале «Қазақстан мектебі» Н. Жусиповым (1993, № 5. – С. 78–79).

11 Абылай хан болып көтерілуі («Становление хана Абылая») / в «семейном архиве»; сборник «Хан Абылай», 1993. – С. 303–305, Центральный фонд рукописей библиотеки АН РК, 1170-я папка. – С. 721–727.

12 О том, как Абылай был в плену у хана джунгар Калдан Серен («Абылайдың қалмақтың ханы Калдан Серенге тұтқын болған хикаясы»)

/ в «семейном архиве»; сброник «Хан Абылай», 1993. – С. 305–308; Центральный фонд рукописей библиотеки АН РК, 1170-я папка. – С. 735–739; 1645-я папка. – С. 142–161.

13 Об отношениях хана Абылая и Калдан Серена («Абылай хан мен Қалдан Сереннің арақатынасы туралы») / в «семейном архиве»; сборник «Хан Абылай», 1993. – С. 309-310; Центральный фонд рукописей библиотеки АН РК, 1170-я папка. – С. 735-739; 1645-я папка. – С. 142-161.

14 Толкование ханом Абылаем сна батыра Жанибека («Жәнібек батырдың түсін Абылай ханның жоруы») / в «семейном архиве»; сборник «Хан Абылай», 1993. – С. 310-313; Центральный фонд рукописей библиотеки АН РК, 1170-я папка. – С. 739-745.

15 О батырах во времена хана Абылая («Абылай хан заманындағы батырлар туралы») / в «семейном архиве»; сборник «Хан Абылай», 1993. – С. 315-316; Центральный фонд рукописей библиотеки АН РК, 1170-я папка. – С. 751-755.

16 Законы и обычаи во времена Абылая («Абылай тұсындағы заң-жоралғылар / в «семейном архиве»; сборник «Хан Абылай», 1993, стр. 316; Центральный фонд рукописей библиотеки АН РК, 1170-я папка. – С. 755-759.

8-ой текст из перечисленных текстов хранится в «семейном архиве», переходим к их описанию.

Среди казахских исследователей сведения о хане Абылае впервые дает Ш. Уалиханов. В труде ученого «Исторические предания о батырах XVIII века» [6] собрано четырнадцать рассказов о хане Абылае. Эти рассказы отличаются краткостью объема и событий. Среди них в рассказе о том, как хан Абылай был в плену у хана джунгаров Калдан Серена доминирует историческое описание, нежели легенда, как в варианте Машхур Жусипа. Кроме того, эпизод в рассказе, где жена Калдан Серена хотела убить Абылая, вообще отсутствует в рукописи Машхур Жусипа. Наоборот, у Машхура жена Калдан Серена останавливает его, она характеризуется мудрой женщиной. Что касается 13 рассказов в труде Ш. Уалиханова, то они вообще не встречаются в рукописях Машхур Жусипа.

В труде В. В. Радлова [7], который занимался сбором фольклорных материалов еще до Машхур Жусипа, имеется два варианта. Один вариант – о хане Абылае и хане Бухаре, а второй вариант созвучен с рассказом «Значение выражения «Абылай аспаған сары бел» («Проторенный путь, которого даже Абылай не перейдет»). В последних двух образцах (один – В. В. Радлова, второй – Машхур Жусипа) имеются различия. К примеру, в небольшом по объему и неполном варианте В. В. Радлова роль мудрой героини, поддерживающей Абылая в трудные минуты, выполняет его жена. В то время как в рукописи Машхур Жусипа мудрым героем, обладающим

даром предвидения, выступает сам хан Абылай. Следует еще отметить: в рукописи, хранящейся в «семейном архиве», героем, обладающим даром предвидения, является сам Абылай. А во втором варианте рукописи Машхур Жусипа, хранящемся в Центральном фонде рукописей АН РК, мудрым героем, советчиком хана выступает его жена, как в варианте В. В. Радлова [8].

Еще одна особенность: если в варианте В. В. Радлова против хана, с намерением разгромить его войска, выступает Казыбек би, то в образце Машхур Жусипа в этой роли оказывается сын бия Бекболат. Еще один интересный факт: в варианте В. В. Радлова имеет место деталь «пока не освободило трое» («үш көшкенше куды»). Вместе с тем, в образце В. В. Радлова занимает место разговор о двустороннем соглашении, советах жены хану. Этих моментов в рукописи Машхур Жусипа вообще отсутствует. То есть сюжет заканчивается передвижением Абылая, а дальше события не разворачиваются.

В варианте В. В. Радлова рассказ заканчивается тем, что Абылай оставляет народу казан (подвешенный котел, с таганом), которого забирает Казыбек. В рукописи Машхур Жусипа эти стороны события описываются и широко, и конкретно. Так, например, на место, где оставлен казан (подвешенный котел, с таганом), прибывает со своими войсками Бекболат и Едиге би. Они режут скот, оставленный Абылаем, угощают войска, устраивают пиршество. Для примирения Абылай хану отправляют Шотана из рода Аксары Орманшы. Эти моменты не встречаются в образце В. В. Радлова. По закону примирения Абылай отдает выкуп за Ботахана, 1000 людям – верблюдов, 1000 людей одаривает чапанами. Далее речь идет о том, как хан дарит верблюда стрельцу Биикше Кульке из рода Козган со словами «Пусть пуля твоего ружья будет всегда пронзительной!». А сын Жанабатыра Жанак, выполняющий роль примирителя двух сторон, замечает: «Да, они настоящие бии, созданные Всевышним». С этими словами он поручает им обязанности ответственных за проведение всех мероприятий: пиршеств, празднеств, поминок и т.д. В середине рассказа повествуется о том, как Жанабатыр, отправляя своего сына в качестве примирителя, передает Бекболату и Едиге: «Джунгар, захвативший хана, не оправится. Не оправится и народ, захвативший своего хана. Хан, не знающий цену народа, будет наказан. Народ, не знающий цену хана, тоже будет наказан».

Именно эти слова являются основным лейтмотивом, выводом произведения. То есть рассказ служит идее призыва к необходимости служения хану, единогласию и единству народа.

В предисловии к книге «Ел қазынасы – ескі сөз» («Сокровище народа – в ее словах»), составителями которой являются Г. Уахатов, С. Каскабасов, К. С. Матынжанов, описывается имеющий историческую основу сюжет о гибели Ботахана [7].

Подтверждая достоверность этого исторического события, ученый Н. Смирнова обращает внимание на следующую мысль Ш. Уалиханова: «Абылай, нарушая древний обычай казахского народа, совершил беззаконие. Убил Ботахана и связал Жаная. Весь Средний жуз посчитал этот поступок Абылая унижением. Бии, стоявшие во главе рода, хотели разгромить Абылая. Однако туленгит во главе Абылая победил в восстании» [9]. Эти моменты свидетельствуют о том, что рукописи Машхур Жусипа основаны на исторических фактах.

Выводы

Машхур Жусип постоянно отмечал объем собранных ими образцов. Так, например, в рукописи указывается, что сведения о хане Абылае занимают в одном месте 38 страниц (сахи́фа) [8], в другом месте объем рассказов «Абылай» и «Кенесары Наурызбай» составляет 50 страниц (сахи́фа). В устной литературе достаточно исторических рассказов о личности хана Абылая, но мы остановимся только на тех, которые собирал Машхур Жусип.

Два варианта рассматриваемых материалов хранятся в фонде рукописей Машхур Жусипа: один вариант – в сундуке младшего сына акына Фазыла и его жены, бабушки Нурилы, то есть хранится в «семейном архиве»; второй вариант – в Центральном фонде рукописей библиотеки АН РК. Последний вариант в полной форме был опубликован вначале в журнале «Парасат», а затем – в газете «Егемендік Қазақстан», потом вышла в свет книга «Хан Абылай» [10].

Во всех этих изданиях авторы указывают, у кого и откуда взяты материалы, но не указывают страницы. Тексты об Абылае хранятся как в «семейном архиве», так и в Центральном фонде рукописей АН РК. Кроме того, в рукописи они размещены систематически. Даже порядок расположения рассказов в двух вариантах построен в зависимости от возрастных особенностей хана, становления его, совершаемых им героических поступков. По всей видимости, Машхур Жусип полностью владел методом цикличности в сборе материалов. То есть ставил перед собой цель – систематически классифицировать собранные из уст народа материалы о герое или батыре.

Данная статья была финансирована Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856356 «Духовное возрождение: культурно-литературное наследие Машхур Жусип Копеева»).

Список использованных источников

- 1 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1177-папка. – Б. 24-40, 137-142.
- 2 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1178- папка. – Б. 27-30.
- 3 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1170-папка. – Б. 129-137, 693-698, 708-713, 799-808.
- 4 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1176-папка, № 1 дәптер. – Б. 69-72, 143-150.
- 5 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1645-папка. – Б. 142-151; 1178-папка. – Б. 42, 184-185; 1170-папка. – Б. 125-129, 721-759.
- 6 **Валиханов, Ч. Ч.** Собрание сочинений в пяти томах (Т. 1). 1984. – Б. 216-222.
- 7 Ел қазынасы – ескі сөз // В. В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері. – А. : Ғылым, 1994. – 605 б.
- 8 **Көпеев, М. Ж.** Абылай хан. – А. : Жазушы, 1993. – 319 б.
- 9 **Смирнова, Н.** XVIII ғ. тарихи өлең, аңыз, жыр сарындары // Қазақ әдебиеті тарихы (1-том). – А. : Ғылым, 1960. – 597 б.
- 10 **Көпеев, М. Ж.** Абылай хан // Парасат. № 7, 1990. – 25 б.; Абылай хан. – А. : Жазушы, 1993. – Б. 301-343.

References

- 1 QR Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1177-folder. – P. 24-40, 137-142.
- 2 QR Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1178-folder. – P. 27-30.
- 3 QR Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1170-folder. – P. 129-137, 693-698, 708-713, 799-808.
- 4 QR Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1176-folder, notebook # 1. – P. 69-72, 143-150.
- 5 QR Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1645-folder. – P. 142-151; 1178-folder. – P. 42, 184-185; 1170-folder. – P. 125-129, 721-759.

6 **Valikhanov, Ch. Ch.** *Sobranie sochinenii v pyati tomah* (Т. 1) [Collected works in five volumes (Vol. 1)]. 1984. – P. 216-222.

7 *El qazynasy – eski söz // V. V. Radlov jinağan qazaq folklorynyñ ülgileri* [Treasures of the country – the old word // samples of Kazakh folklore collected by V. V. Radlov]. – А. : Science, 1994. – 605 p.

8 **Kopeev, M. Zh.** *Abylai han* [Abylay khan]. – А. : Zhazushy, 1993. – 319 p.

9 **Smirnova, N.** XVIII ғ. tarihi öleñ, aңыз, jыр saryndary // *Qazaq ädebieti tarihy* (1-tom) [Historical poems, legends, poems of the XVIII century // history of Kazakh literature (Vol. 1)]. – А. : Science, 1960. – 597 p.

10 **Kopeev, M. Zh.** *Abylai han* [Abylay khan] // *Parasat*. No. 7, 1990. – 25 p.; *Abylai han* [Abylay khan]. – А. : Zhazushy, 1993. – P. 301-343.

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

*Н. К. Жусупов, М. Н. Баратова, Е. К. Жусупов, А. А. Курметова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МАШХУР ЖУСИПА: ЛЕГЕНДЫ

В этой статье будут рассказаны исторические легенды, собранные Маихур Жусипом. В том числе, сведения об исторических личностях, правивших казахским народом: сведения об образе ханов передаются в виде легенд. Особенно подробно рассматриваются 16 легенд, собранных циклическим методом в отношении личности Абылай хана. 16 образцов фольклора, собранных из уст народа, анализируются в сопоставлении с вариантами Ш. Уалиханова, В. Радлова и др. В этих образцах сравниваются действия персонажей, их окружение, события и т.д. Также описываются особенности и различия этих образцов возникшие в ходе этих сравнений. Также установлено, что некоторые версии образа Абылай хана сохранились только в рукописях Маихур Жусипа. Все это показывает, насколько ценны исторические легенды, собранные Маихур Жусипом, и значение его трудов в собирании, публикации, исследовании образцов устного народного творчества.

Ключевые слова: Маихур Жусип Копеев, исторические легенды, культурное наследие, фольклор, рукопись.

*N. K. Zhussupov, M. N. Baratova, Y. K. Zhussupov, A. A. Kurmetova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.21.

CULTURAL HERITAGE OF MASHKHUR ZHUSSIP: LEGENDS

This article will tell the historical legends collected by Mashkhur Zhussip. Especially, information about historical figures who ruled the Kazakh people: information about the image of the khans is transmitted in the form of legends. In particular, 16 legends collected by the cyclic method regarding the personality of Abylay khan are considered in detail. 16 samples of folklore collected from the mouths of the people are analyzed in comparison with the variants of Sh. Ualikhanov, V. Radlov, etc. These samples compare the actions of the characters, their surroundings, events, etc. The features and differences of these samples that arose during these comparisons are also described. It is also established that some versions of the image of Abylay khan were preserved only in the manuscripts of Mashkhur Zhussip. All this shows how valuable the historical legends collected by Mashkhur Zhussip are, and the importance of his works in collecting, publishing, and researching samples of oral folk art.

Keywords: Mashkhur Zhussip Kopeev, historical legends, cultural heritage, folklore, manuscript.

<https://doi.org/10.48081/QMQW6197>

*S. H. Kylyshpayeva, A. T. Onalbayeva

Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty

METHODS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE AND LINGUISTIC COMPETENCIES IN THE FORMATION OF LINGUISTIC PERSONA OF A PHILOLOGIST

The state and development of modern civilization require native speakers to have a perfect command of the basics of linguistic units of various structural levels, as well as all the means of language and the features of their implementation in the process of communication. Based on the analysis of scientific literature, the tasks of the study were to find out the concept of «communicative competence», to outline its impact on the training of future teachers of language and literature, to determine the state of the problem under study. The methodological basis of the research is the theoretical foundations of higher education reform. In scientific research, various methods of pedagogical research are used: a meaningful analysis of scientific and theoretical concepts; the study of works on current problems of education; analysis, synthesis and generalization of psychological, pedagogical, linguistic and methodological literature; observations, generalization of advanced pedagogical experience to study the state of development of the problem of forming the communicative competence of philologists.

Keywords: communicative competence, competence approach, language competence, speech competence, functional-communicative competence, communicative professional competence, functional-communicative approach, system approach, linguistic persona.

Introduction

The present puts forward new requirements for the professional training of specialists at all levels, which provides for the formation of professional competence as a prerequisite for the successful realization of the individual in the modern world. A person must have a complex of professionally oriented knowledge, skills and abilities necessary for the successful performance of professional duties and self-realization.

In light of this, the requirements for cultural and speech training of a specialist are also growing, because «mastering the basics of any profession begins with the assimilation of a certain amount of general and professional knowledge, as well as mastering the main ways of solving professional problems» [1, p. 170], which provides for an appropriate level of formation of professionally conditioned speech.

This is an important component of the professional training of specialists in all areas, and especially future teachers, in particular word writers, for whom the word is both the main tool of labor and «a means of solving professional problems».

General problems of professional, including cultural and speech, training of future teachers of words have become the subject of research of linguodidacts (M. Vashulenko, L. Skuratovsky L. Ponomar', T. Donchenko, K. Klimova, V. Kalish, etc.) over the past decades, as evidenced by the materials of scientific and practical conferences, publications in professional journals.

Recently, scientific research on the formation of professional competence of a specialist in general and the language competence of a future teacher in particular has significantly intensified. A. Goroshkina, T. Donchenko, I. Drozdova, S. Karaman, K. Klimova, L. Matsko, A. Seminog, etc.): researchers analyze the problems of professional training of future teachers of literature in the context of modern requirements for professional training of a specialist.

Therefore, in the modern world, it is relevant to study the theoretical foundations of the concept of competence as the ability to professionally perform professional activities, contains a set of knowledge, skills and relationships and allows the individual to effectively act or perform certain functions aimed at achieving standards in the professional field or a certain activity [2, p. 8–9], and language competence as a system of communicative skills, skills and attitudes, the implementation of which is a prerequisite for a successful communication process.

Today, communicative competence in the system of all professional competencies (psychological, linguistic, methodological, pedagogical, cultural, etc.) is recognized as a key characteristic of a specialist in any industry and is considered by scientists as one of the conditions for training.

The analysis and generalization of theoretical and practical research on the problem under study gives grounds to assert that the terms «professional communicative competence» and «professional communicative competence» function in parallel, which indicates different approaches to the definition and understanding of communicative competence, its types and characteristics.

Let us consider in more detail the definition of «communicative competence», describe its role in the formation and formation of a teacher of language and literature. As you know, the full development of each person, his existence as a person is impossible without connection with society, without language, without communication with others. It is in the process of communication, communicative

interaction, the meaningful means of which is the word, with the help of language, we can express our individuality and essence. Today, the language acts as a unifying link in the system of professional training, through education and the formation of professional readiness for pedagogical activity in an ever-changing communicative space. Therefore, the category of «communicative competence» is actively studied in pedagogical science.

As a result, scientists pay great attention to the formation of the communicative competence of the future teacher-philologist, which will give him the opportunity to prepare students of general secondary educational institutions for full-fledged communication in all spheres of public life, obtaining information in the process of communicating with others, expressing their own point of view, understanding the achievements of national culture, since the success of communication largely depends on the competence of the interlocutors, that is, on the established norms of the communicative competence of the individual.

Materials and methods

Language competence, which is determined by generally accepted language norms, in particular orthoepic, lexical, word-forming, grammatical, stylistic [3, p. 3], is directly related to speech competence, which «covers the system of speech knowledge and skills necessary for communication in various types of speech activity» [4, p. 29], and in unity they are components of the concept of communicative professional competence of a modern teacher, not a philologist, which, according to researchers, is defined as «a set of requirements, including:

- 1) Systematized knowledge of language as the highest asset of civilization;
- 2) Knowledge of the rules of speech communication;
- 3) Knowledge of the norms of the literary language, skills and abilities of optimal use of this knowledge in professional communication, the ability to reflect, a developed «sense of language»;
- 4) Skills and abilities of correct construction of coherent texts, conditioned by the needs of professional communication;
- 5) The ability to use information and reference sources for self-study and self-improvement» [5, p. 82–83].

The requirements can also be used as the basis for the concept of communicative professional competence of a modern teacher-philologist, taking into account the fact that the word is a tool and means of his professional activity, and therefore, certain requirements are relevant and should be most fully implemented in the professional sphere of future teachers-philologists, which is what it is necessary to focus the study of linguistic disciplines that form the basis for the formation of professionally conditioned speech.

The purpose of our scientific research is to study how the formation of the language competence of the future teacher-linguist is carried out in the context

of a functional and communicative approach to the study of modern literary language as a leading linguistic discipline, the conscious assimilation of which should be subordinated to the formation of a language persona that is able to perfectly master all language means in different speech situations and be a real specialist in their field of activity.

The professional training of the future teacher-linguist consists, first of all, with the appropriate language and speech competence, which should become the basis for the formation of a language persona, without which it is impossible to imagine a full-fledged specialist.

The task of professional training of students of teachers is the formation of a teacher who is able to work creatively and teach this to his students, which is facilitated by the implementation of a functional and communicative approach in the process of learning a language.

«The functional-communicative method of teaching is the main method that helps to learn the language as a means of communication based on the practical application of language material, expanding and deepening the cognitive abilities of students» [6, p. 12], «because it provides for the appropriate use of the language being studied, the choice of techniques, ways of presenting the material and content» [6, p. 27].

Language competence, which is a component of the concept of communicative competence, interests us from the point of view of studying linguistic material, which should become the basis for further communication at all levels-both in the performance of professional duties and in private communication. A teacher-linguist who himself has an impeccable command of linguistic material and makes perfect use of language norms can become a model for students and others; his correct and impeccable broadcasting should be an example to follow.

The training of such specialists should be based on the formation of future teachers of stable theoretical knowledge and relevant skills and skills of their implementation in professional activities, is carried out primarily in the process of studying the language course as the main academic discipline, the study of which forms the students system of linguistic knowledge, and also contributes to the development of skills and skills of their successful implementation in further professional activities, because the main task of the course is to «provide professional training in language, help students to master its norms, form strong skills of oral and written speech culture» [7, p. 11], and therefore contribute to the formation of a language persona. The study of the course involves the systematic assimilation of all sections by students, without exception, to contribute to the development of generally accepted language norms, namely: orthoepic, lexical, word-forming, grammatical, stylistic-will become the basis for the formation of the language competence of the future teacher-philologist. But this is not enough, because it is not enough for a teacher

to have only linguistic material, which we are guided by a systematic approach to language learning, today, unfortunately, often forms the basis of our curricula, which are somewhat outdated in the context of modern requirements for the professional training of future specialists [8, p. 25]. In the practice of higher education, the combination of a systematic approach with a functional-communicative approach is relevant, which involves not only a thorough study of linguistic material, but also its conscious application in the practice of speech activity, because the awareness of the place and role of linguistic units, the features of their functioning in speech activity, which we are guided by the functional-communicative approach, contributes to the formation of a linguistic persona that is able to perfectly master all language means in different speech situations.

The use of a functional and communicative approach to the study of a modern literary language contributes to the formation of the language and speech competencies of the future teacher-linguist, who must have theoretical material, on the one hand, and be able to apply this knowledge in practice, that is, directly in the communicative processes. After all, in recent years, more and more attention is paid not only to the study of individual linguistic units and phenomena, but also to the awareness of the specifics of their functioning in speech; this provides for a functional and communicative orientation in language teaching, because language as a means of communication functions in action, that is, in speech.

The professional activity of a verbal teacher is primarily focused on achieving a communicative goal, the implementation of which is carried out as a result of speech activity: the teacher reports something himself and receives (that is, perceives) certain information. The form of presentation of such information is the text, namely, working with the text as a syntactic unit of the highest level of organization, which involves the conscious use of linguistic material and a clear understanding of the specifics of the functioning of language units in the practice of speech activity, and should be focused on studying the course of modern literary language, as well as other linguistic disciplines.

The formation of the language persona of the future teacher-linguist, which is carried out by means of linguistic disciplines, must be considered in the unity of language and speech competence, which, in turn, is subject to the concept of communicative professionally oriented competence as «a system of knowledge, skills and abilities necessary for effective communication» [9, p. 18].

Language learning is a purposeful process in which teachers and students of higher educational institutions interact, as, by the way, teachers and students in secondary educational institutions. It is under the guidance of a teacher that students not only learn the language, but also in the process of scientific and cognitive activity develop activity, independence, creativity, that is, form the communicative competence of the future specialist-linguist.

Results and discussion

The introduction of the basic principles of the functional and communicative approach to the study of the modern literary language into the practice of teaching at the philological faculties of higher educational institutions, in particular on the material of vocabulary and phraseology, proved the expediency and effectiveness of the proposed work: the students of the experimental groups showed a higher level of formation of the corresponding lexical and phraseological skills in comparison with the students of the control groups.

In the context of deepening the understanding of the essence of the concept of «communicative competence», various approaches to its interpretation are known to science. So, in particular, the concept of «communicative competence» is interpreted as the level of formation of experience, skills and interpersonal interaction necessary for a person to successfully function in society, taking into account their own abilities and social status [10, p. 30].

In turn, A. Sibil defines communicative competence as «knowledge and skills that provide an objective perception of others, finding an adequate style and tone of communication, the ability to respond emotionally to the experiences of other people, take into account the characteristics of the persona and psychological state of the interlocutor, as the development of reflection (self-awareness, introspection) of their communicative capabilities, positions in communication» [11, p. 11].

L. Mamchur focuses on the fact that communicative competence in science is considered as the ability of an individual to establish and maintain the necessary contacts in society, as a set of knowledge, skills and abilities in the field of verbal and non-verbal means for adequate perception and reflection of reality in various communication situations.

In science, there are still many interpretations of communicative competence, in particular: the ability to establish and maintain the necessary contacts with other people (G. Danchenko, Yu. Zhukov, S. Kozak, S. Makarenko, L. Petrovskaya, P. Rastennikov, Yu. Rys', V. Stepanov, V. Stupnitsky) possession of a set of language and speech skills (e. Golovakha, T. Ladyzhenskaya, E. Melibruda, N. Panina, R. Paroshina, M. Stankin) knowledge of the norms and rules of communication (T. Ivanova, A. Kozlov).

Conclusions

Analyzing various views of scientists, we believe that the communicative competence of a person includes the ability to operate, stylistically correctly use speech means, in accordance with the situation and the purpose of communication, the ability to understand and express thoughts, adhere to the norms of modern literary language, and so on.

Thus, scientists rightly note that the formation of the communicative competence of philologists is a complex concept that can be considered as a system

of justified pedagogical actions and purposeful measures that are implemented in the scientific and educational process of the university. This process is accompanied by the formation of speech, socio-cultural, linguistic, communicative, creative, information competencies, etc.

So, the formation of the communicative competence of the future teacher-philologist includes linguistic training, forms language behavior, actualizes lexical, semantic, grammatical competencies, improves the skills and abilities of personal speech activity, educates a person who is able to communicate freely and communicatively expediently in various spheres of public life, etc. Through the students' mastery of folk customs and traditions, they are deepened into the world of mentality.

Since the work of a teacher is focused on the development of the individual, the assimilation of certain norms of behavior, intellectual development, a teacher-philologist should have not only an array of psychological and special pedagogical knowledge, but above all the skills of pedagogical communication.

Our scientific research does not claim to be the final solution to the problem, it only focuses on the importance of the formation of communicative competence as a system of well-founded pedagogical actions and targeted measures that are implemented in the educational process of higher educational institutions. Such aspects of the question as the essence and signs of communicative competence require further research.

References

- 1 **Karaulova, Yu. N.** Russian language and linguistic persona. In The second edition, Stereotype. Editorial, 264. – 2002.
- 2 **Arypbekova, D. D.** Key competences formation at Russian lessons. In Young scientist, 3–6. – 2016.
- 3 **Batrakova, S. H.** Pedagogical communication as a dialogue in culture. In Pedagogy, 27–33. – 2002.
- 4 **Dolgovaly, V. I., Melnik, E. V., Karakhan, H.** The concept of communicative competence in psychological and pedagogical research. In Scientific and methodological electronic journal «Concept», 81–85. – 2015.
- 5 **Zotova, I. N.** Communicative competence as an aspect of socialization of a student's personality in the context of informatization of society. In Actual social and psychological problems of personality development in the educational space of the XXI century, 109. – 2006.
- 6 **Zimnyaya, I. A.** Linguopsychology of speech activity, MODEK, 432. – 2001.

7 **Andreyev, A. L.** Competence paradigm in education: experience of philosophical and methodological analysis. In Pedagogy. Scientific-theoretical journal, 25. – 2005.

8 **Mirolubov, A. A.** Communicative competence as the basis for the formation of a general educational standard in foreign languages. In Education Standards and Monitoring, 17–18. – 2004.

9 **Milrud, R. P.** Competence in language learning. In Foreign language at school, 30. – 2004.

10 **Sybil, A.** Competence of a school graduate. In Zavuch, 11–12. – 2004.

11 **Mamchur, L.** Linguistic and communicative competence of the individual: essence and characteristic features. In Pedagogical sciences: collection of scientific papers, 193–197. – 2006.

Material received on 08.09.21.

*С. Х. Қылышпаева, А. Т. Оналбаева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

ФИЛОЛОГТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРДІ ДАМУЫ АДАСТЕРІ

Қазіргі оркениеттің жағдайы мен дамуы ана тілді сойлеушілерден әртүрлі құрылымдық деңгейдегі тілдік бірліктердің негіздерін, сондай-ақ барлық тілдік құралдарды және оларды коммуникация процесінде жүзеге асырудың ерекшеліктерін жетік білуді талап етеді. Ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде «коммуникативті құзыреттілік» ұғымын анықтау, оның болашақ тіл және әдебиет мұгалімін даярлауға әсерін көрсету, зерттелетін мәселенің жай-күйін анықтау деген зерттеу мақсаттары. Зерттеудің әдіснамалық негізі – жоғары білім беруді реформалаудың теориялық негіздері. Ғылыми интеллектте педагогикалық зерттеудің әр түрлі әдістері қолданылады: ғылыми-теориялық тұжырымдамаларды мазмұнды талдау; білім берудің өзекті мәселелері бойынша еңбектерді зерттеу; психологиялық, педагогикалық, лингвистикалық және әдістемелік әдебиеттерді талдау, синтездеу және жалпылау; филологтардың коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін пысықтау жағдайын зерттеу үшін озық педагогикалық тәжірибені байқау, қорыту.

Кілт сөздер: коммуникативті құзыреттілік, құзыреттілікке негізделген тәсіл, тілдік құзыреттілік, сөйлеу құзыреттілігі, функционалдық және коммуникативтік құзыреттілік, коммуникативті кәсіби құзыреттілік, функционалдық және коммуникативтік тәсіл, жүйелік тәсіл, тілдік тұлға.

*С. Х. Кылышпаева, А. Т. Оналбаева

Казахский национальный женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ФИЛОЛОГА

Состояние и развитие современной цивилизации требуют от носителей языка совершенного владения как основами лингвистических единиц различных структурных уровней, так и всеми средствами языка и особенностями их реализации в процессе общения. На основании анализа научной литературы, задачи исследования – выяснить понятие «коммуникативная компетентность», очертить ее влияние на подготовку будущего учителя языка и литературы, определить состояние исследуемой проблемы. Методологической основой исследования являются теоретические основы реформирования высшего образования. В научном исследовании применяются различные методы педагогического исследования: содержательный анализ научно-теоретических концепций; изучение трудов по актуальным проблемам образования; анализ, синтез и обобщение психолого-педагогической, лингвистической и методической литературы; наблюдение, обобщение передового педагогического опыта для изучения состояния разработанности проблемы формирования коммуникативной компетентности филологов.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, компетентностный подход, языковая компетенция, функциональная компетенция, коммуникативно-профессиональная компетенция, функционально-коммуникативный подход, системный подход, языковая личность.

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.48081/GJQL9184>

*М. С. Мнайдарова, Г. Ә. Сәрсекке

Л. Н. Гумилев атындағы ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Мақала қазіргі қазақ және түрік тілдерінің антропонимикасын зерттеуге арналған. Авторлар қазақ тіл білімінде антропонимдердің зерттелуіндегі лексикалық сипаттардың мол назарға алынғандығын негіз етеді. Адам аттарының лексикалық мағынасы, этимологиясы, лингвомәдени жүйедегі түрлі аспектідегі зерттелуі морфологиялық құрылымдарын анықтаудағы алғышарттар ретінде алынады. Антропонимдердің лексика-семантикалық мағынасының жап-жақты қарастырылуы нысанаға алынып отырып, саланың басты шарты деп белгіленеді. Қазақ және түрік тілдерінің туыстық, тектік бірліктері де антропонимдерді зерделеуде ортақ тарихи кезеңдерге назар аударуды қажет етеді. Сондықтан да қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдерді зерттеуде тарихи кезеңдерге жіктеу, топтау жүйесі де негізге алынады. Бұл ретте, авторлар, профессор Т. Жанұзақовтың тарихи кезеңдерге бөлген жіктеуін негізге алуды қажет деп санайды.

Тілдегі лексикалық мағына арқылы морфологиялық белгілер анықталады. Морфологиялық құрылым сипаттары тілдегі түпкі сөз мағынасын негізге ала отырып анықталатын болғандықтан да адам аттарының лексикалық мағыналары арқылы морфологиялық құрылымдары ашылады. Қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің морфологиялық белгілерін зерттеу кезінде авторлар назар салған тұстардың бірі тілдік материалдың семантикалық тұтастық заңдылықтары мен ережелеріне бағынуы. Бұл өз кезегінде, адам атауларының лексика-семантикалық сипаттарының грамматиканың ішкі қағидаларымен сабақтасуы арқылы жүзеге асады. Тілдегі морфологиялық заңдылықтардың өзі лексикалық мағынаны негізге алады. Мақала авторлары сол себепті де,

сөздің морфологиялық белгісін анықтаудағы немесе сөздерді тапқа жіктеудегі басты ұстанымның – лексика-семантикалық ұстанымға бағынатындығын негіз етеді.

Мақала авторлары адам аттарының морфологиялық құрылымын анықтауда антропонимдердің морфемалық құрамына назар салумен бірге, сөз табы ретіндегі қызметтерін де қарастырудың қажеттігін ескереді. Тіл тарихы сөз таптарының антропонимдер жасауға қатыстылығынан мол деректер береді. Бұл бүгінгі тілдегі морфологиялық құрылым заңдылықтарын анықтауға көмектесері белгілі. Адам аттарының морфологияда жасалғы есімдер тобындағы орын, сөз түрлері, жалаң (дара), туынды, күрделі сөз жасаудағы қызметтері де морфологиялық құрылымды зерттеу үшін анықталуы қажеттігін назарға ұстайды.

Тілдегі антропонимдердің, соның ішінде қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің морфологиялық құрылымын анықтау – тілдің туыстығын, мағыналық бірліктерінің өзара сабақтастығын форма арқылы да дәлелдеу. Бұл тұрғыда антропонимдер туралы зерттеуде морфологиялық құрылымды анықтау, тілдік талдау жасаудың қажеттігінің өзекті екендігін анық.

Кілтті сөздер: антропонимдер, лексика-семантикалық мағына, морфологиялық құрылым, қазақ және түрік тілдері, түбір.

Кіріспе

Ұлттың тілі – халық танымының көрсеткіші. Тілдің терең тарихы мен бай құрылымдық сипаттарын лексика-грамматикалық белгілері дәлелдейді. Осы ретте, біз қазақ-түркі тілдерінің тектік бірлігін қазақ және түркі тілдеріне ортақ адамзат атаулары арқылы анықтаудың да қажеттігі бар екендігіне назар аударғымыз келеді. Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдер лексикалық жағынан мол зерттелгенімен де, морфологиялық құрылымын қарастыру назардан тыс қалып келе жатқандығы – тақырыптың өзектілігін ашады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Зерттеуге қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдер және ежелгі түркі тілдерінің материалдары алынады. Зерттеудің әдіс-тәсілдері тілдік талдау, салыстыру, жинақтау, саралау.

Нәтижелер мен талдау

Қазіргі қазақ тіліндегі антропонимдер – жан-жақты зерттелген сала. Тілдегі адам аттарының лексика-семантикалық мағынасы кең көлемдегі зерттеу нысанына алынған. Қазақ тіліндегі кісі аттарының этимологиясы мен мағыналық өзгерістері, эмоционалды-эксперессивті реңктері, ұлттық тілдің лингвомәдени жүйесіндегі орны т.б. тұстары қарастырылған. Дегенмен, қазіргі қазақ тіліндегі антропонимдердің туыстас тілдермен ара қатынасы

және морфологиялық құрылымы туралы жан-жақты ғылыми зерттеулер қажеттігі байқалады. Қазақ тіліндегі кісі есімдерін кең зерттеген ғалым Т. Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» деп аталатын ғылыми еңбегінде төрт түрге бөледі.

- 1) Сипаттама есімдер – дескриптивтер.
- 2) Тілек есімдер – дезидеративтер.
- 3) Арнау (еліктеу) есімдер – меморативтер.
- 4) Мәдени-тарихи есімдер [1, 23–26].

Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің морфологиялық құрылымын зерттеудің алғышарттары да дайын. Антропонимдерге жасалған лексика-семантикалық зерттеулердің өзі тақырыпты зерделеп қарастыруға мүмкіндік беретін ғылыми-теориялық ойларды жүйелеуге қажет материал бола алады.

1 Тілдегі антропонимдерге жасалған лексика-семантикалық зерттеулер морфеманың грамматикалық сипаттарын анықтауға қажет теориялық-әдіснамалық белгілердің қатарын құрайды.

2 Антропонимдердің этимологиясы мен сөздік қордағы орны, қолданыс аясы, түрлі мағыналық белгілері, этнолингвистикалық сипаттары т.б. мәселелері морфологиялық құрылымды анықтауға мүмкіндік береді.

3 Антропонимдерді тарихи кезеңдерге жіктеуді [2] негізге ала отырып, тіл тарихындағы грамматикалық заңдылықтамен сабақтастыра аламыз.

Қазіргі қазақ тіліндегі антропонимдердің морфологиялық белгілерін зерттеу кезінде біз материалдың бірнеше сипаттарына назар саламыз. Морфологиялық заңдылықтар мен ережелерге бағынуға қарай, грамматикалық құрылымның тілдің ішкі қағидаларымен сабақтасуын есепке аламыз. Тілдегі морфологиялық заңдылықтардың өзі лексикалық мағынаны негізге алады.

Бұл ретте, біз морфологияның басты заңдылықтарын ретінде келесі белгілерді түпкі мағынамен байланыстырамыз.

1 Сөздің морфологиялық белгісін анықтаудағы немесе сөздерді тапқа жіктеудегі басты ұстанымның – лексика-семантикалық ұстанымға бағынатындығы.

«Біріншіден, барлық сөздер, күллі сөз таптары тілдің сөздік құрамына енеді. Қай сөз табына енсе де, сөздердің лексикалық жағы ескерілуге тиіс. Ал, сөздердің лексикалық жағын ескеру деген сөз – олардың семантикалық жақтарын еске алу дегенмен бірдей. Олай болса, әрбір сөз табына енетін сөздер лексикалық тұрғыдан қаралып талдануы қажет» [3, 75].

2 Морфологиялық құрылымды зерттеуді жеке сөзді оқшау алынбайды. Сөз немесе морфема басқа сөздермен, морфемалармен байланыстырыла, сабақтаса алынады.

3 Морфологиялық құрылымды зерттеуде сөзді тілдегі грамматикалық құрылымының бөлшегі ретінде қарастырады. Бұл ортақ морфологиялық белгілерді анықтаудағы ортақ лексика-грамматикалық заңдылықтар арқылы көрінеді. Грамматикалық тәсіл арқылы сөз тудыру, сөзді түрлендіріп өзгерту, сөз бен сөзді байланыстыру қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі қалыптасқан, ғасырлар бойы дағдылы қолданыс жүйеленген құбылыс ретіндегі сипаттары да назарға алынады.

Тілдегі қоғамдық-әлеуметтік, мәдени өзгерістер тек лексикаға ғана әсер етіп қоймайды. Бұл морфологиялық категорияларға да ықпалын жасайды. Сол арқылы жеке сөздердің өзгеріп, түрленеді жаңа жалпы грамматикалық мағыналар туады. Осы өзгерістерді біз қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдерден анық байқаймыз.

Қазақ және түрік тілдерінің антропонимикасында ортақтықты ежелгі түркілік кезең материалдарымен дәлелдей аламыз. Бұл кезеңдегі адам аттарының қолданысында түбір сөзден, туынды сөзден және күрделі сөзден тұратын құрылымдар да көп.

Көне түркі тілінде де түбір негізді, туынды жалқы есімдер, және күрделі жалқы есімдер бар. Түбір негізді кісі аттары: Анар, Эсин, Ұмач, Бөрі, Ола, Бұқа, Чор, Тонг, Баз, Күш т.б. Туынды жалқы есімдер: Шуваш, Тұран, Қапаған, Толаш, Уграш, Тоғырыл т.б. Күрделі жалқы есімдер: Күлтегін, Тонықөк, Алпамыс, Алып Ер Тоңға, Алтуған, Учін Күлік, Тоқ Боды, Ынаншы Күлік т.б. есімдері дәлел бола алады.

Ғ. Айдаров Тонықөк, Ілтеріс, Қапаған аттарын біріккен сөздер деп, ал Білге қаған, Инел қаған, Бөгі қағанды күрделі сөздер деп береді [4, 57].

Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің жасалуында бек, бей (бай), би сөздерінің күрделі сөз құрамындағы бір сыңары болып келіп, күрделі құрылым жасау тәсілі бүгінге дейін өнімді тәсілдердің бірі. Сонымен бірге қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдерді жасаудағы сөз таптарының үлесі де көне түркілік кезеңнен желісін үзбей келеді.

Адам аттарын жасауда зат есімдер, сын есімдер, етістік сөз таптары жиі қатысады. Қазіргі қазақ тіліндегі Бесбай, Алтыбай, Алпысбай, Тоқсанбай, Жүзбай т.б. кісі аттары құрамындағы сан есімдердің лексикалық мағынасы ата-ананың ұрпағының көбеюін тілеген, сонымен бірге кейбір сандарды қасиетті деп санаған таным-түсіктері әлі де жалғасып келеді. Т. Жанұзақов венгер ғалымы Л. Рашоньидің ономастика жөніндегі зерттеулері туралы мақаласында Л. Рашоньидің 1-ден бастап 15-ке дейін 20-дан 100 және 1000, 10000 сандарын қатыстырып жасалған көне түркі тілінде кісі аттарын келтіретінін айтады [5, 140].

Қазіргі қазақ тіліндегі антропонимдердің морфологиялық құрылымын анықтау арқылы тілдің тарихи өзгерістерін ғана емес, тектік сипаттарына

қатысты пікірлерді жаңғыртамыз. Соның бірі – ман қосымшасына қатысты пікірді ғалым М. Томанов Севортян сөздігіне сүйене отырып келтіреді [6, 273].

Тілдегі антропонимдердің ерекшелігі – ол түбір морфема қай сөз табынан болуына қарамастан, зат есімнің лексика-грамматикалық қасиеттерін алады. Зат есім сияқты түрленеді: септеледі, тәуелденеді, жіктеледі. Антропонимдердің морфологиялық белгілерінің келесі бір белгісі - көптік жалғауын қабылдамауы. Егер көптік жалғау жалғанса, жекелік мағына сақталмайды. Антропонимдерге Арысландар, Османдар, Киікбайлар, Алтындар болып мағына сол адам және оның қасындағылар, сонымен бірге тағы да басқалар деген семантикалық мағынаны үстейді.

Антропонимдер морфологияда жалқы есімдердің ішінде қарастырылады. Жалқы есімдерге тек кісі аттары ғана емес, географиялық атаулар да кіреді. Географиялық атаулар мен жалқы есімдердің грамматикалық қызметтерінде ұқсастықтар да, ерекшеліктер де бар. Бірақ оларды біріктіретін – басты белгі мағыналық жақындықтары.

Ғ. Мұсабаев, Ғ. Айдаров еңбектерінде көне түркі есімдеріндегі кісі аттарының жасалу заңдылықтары мен қазіргі тілдегі ұқсастыққа кішірейту, еркелету мәніндегі -ш, -қан, -жан, -тай (қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің реңк мәнді жұрнақтары) жұрнақтардың қызметіне талдау жасау кезінде атап өтеді. Қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі сөз таптарының көпшілігіне тән морфологиялық түрлену, морфологиялық тәсілмен (синтетикалық) жұрнақтардың жалғануы тілдің барлық тарихи кезеңдеріне тән [7, 338].

Жалқы есімдердің өзге топтарынан кісі аттарының ерекшеленетін тағы бір айырмашылығы – адам аттарына тән рең категориясы. Кісі аттары кальптағыша атау күйінде қолданылумен қатар, сыйлау, құрметтеу, еркелету, кішірейту мәнін білдіру үшін, атау формасына арнаулы қосымша жалғанып та жұмсалады. Мысалы: Сәбден, Қали деген аттарды құрметтегенде, сыйлағанда я үлкен тұтып атағанда, Сәбе, Қалеке деп атауға болады да, Әли, Сәуле деген аттарды еркелете, кішірейте сөйлегенде, Әлкен, Сәулеш деп атауға болады» [3, 140].

Тіл – әр кезеңдердегі тарихи, әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайлардың көріністерін бойына да жинайтын даму үстіндегі құбылыс. Сол себепті де, қазіргі қазақ тіліндегі қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің морфологиялық құрылымын зерттеуде бірнеше тұстарға назар салу қажеттігі байқалады. Ғалымдар тілдегі кейбір кісі аттарын синтаксистік құрылым ретінде қарастырудың қажеттігін де ескертеді [8, 208]. Бұған дәлел ретінде Қ. Жұбановтың Айсұлу, Күнсұлу есімдеріне қатысты пікірін назарға алады [9, 108].

Түркі тілдеріндегі антропонимдерді қарастыруда олардың жалпы есімдік және жалқы есімдік белгілерінің мағыналық өзгешеліктері де

морфологиялық және дериватологиялық сипаттарының өзгерістерін жасайды [10, 171].

Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдерді зерттеу кезінде біз түбір сөзге, туынды сөзге және күрделі сөздерге тән грамматикалық белгілерді, сипаттарды, заңдылықтарды назарда ұстаймыз. Тілдегі күрделі сөздердің, соның ішінде біріккен сөздердің үлкен тобын құрайтын – антропонимдер.

Күрделі антропонимдер кем дегенде екі түбір морфемадан құралады. Әр түбір морфема өзінің дербестігін морфологиялық жағынан да, лексикалық мағына тұрғысынан да сақтайды. Ендеше бұл да қазақ және түрік тілдеріндегі тұтас жүйенің лексика-семантикалық және грамматикалық белгілерін анықтауды қажет етеді.

Антропонимдерді грамматикалық тұрғыдан зерттеу – тілдегі тұтас мәдени лингвожүйенің түпкі негізі – түбір морфеманың лексика-грамматикалық мағынасының тектік қалпынан ажырамауы, кісі аттарының пайда болу, жойылу заңдылықтарындағы тарихи-элеуметтік жағдайлардың себеп-салдарын анықтау арқылы оның грамматикалық құрылымынан сақтау сияқты қажетті талаптарды орындаудан туады.

Қорытынды

Қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің морфологиялық құрылымын зерттеуде тілдегі тарихи грамматика және қазіргі тіл грамматикасының заңдары негізге алынады. Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимикадағы тілдік заңдылық сипаттарын бірнеше белгімен тиянақтауға болады.

1 Қазақ және түрік тілдеріндегі ортақтық туыстас тілдердегі адам аттарының морфологиялық белгілері арқылы таным мен түсініктегі және тұтас түркілік болмыстағы бірлікті дәлелдейді.

2 Қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдердің морфологиялық құрылымы лексика-семантикалық мағынаға тәуелді болады. Лексика-семантикалық мағына арқылы ғана жаңа морфологиялық екінші құрылым жасалады.

3 Антропонимдердің морфологиялық жағынан құрылымының өзгеруіне сөз таптарының лексикалық және грамматикалық белгісі негізгі мәнге ие болады.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Жанұзақов, Т.** Очерк казахской ономастики. – Алматы : Ғылым, 1982. – 140 с.
- 2 **Жанұзақов, Т. Ж.** Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы : Ғылым, 1971. – 218 б. (Лингвистикалық және тарихи этнографиялық талдау).
- 3 **Ысқақов, Ә.** Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Мектеп, 1994, – 418 б.

4 **Айдаров, Ф.** Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы : Рауан, 1995. – 153 б.

5 **Жанұзақов, Т.** Венгер ғалымының ономастика жөніндегі еңбектері // Қазақ пен ұйғыр тіл білімі мәселелері жинағы. – Алматы : Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1963. – 223 б.

6 **Томанов, М.** Қазақ тілінің тарихи грамматикасы – Павлодар, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 412 б.

7 **Мұсабаев, Ф.** Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : Арыс, 2008. – 477 б.

8 **Ибатов, Ә.** Орта жазба мұраларының тілі // Кітапта: Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері – Алматы : Ғылым, 1989. – 256 б.

9 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1999. – 581 б.

10 **Шаяхметұлы, Қ.** Қазіргі қазақ тілі. (Сөзжасам – дериватология, сөзөзгерім – морфология). – Семей-Новосібір, Талер-Пресс, 2007. – 344 б.

References

- 1 **Janūzaqov, T.** Oчерk kazahskoi onomastiki –Almaty: Ğylym, 1982. – 140 s. [Essay on Kazakh onomastics]. – Almaty : Science, 1982. – 140 p.
- 2 **Janūzaqov, T. J.** Qazaq esimderiniñ tarihy. Almaty, Ğylym, 1971 – 218 b. (Lingvistikalıy және tarihi etnografialıy taldau). [History of Kazakh names. Almaty, Science, 1971 – 218 p. (Linguistic and historical ethnographic analysis).
- 3 **Ysqaqov Ä.** Qazirgi qazaq tılı – Almaty : Mektep, 1994, – 418 b. [Modern Kazakh language - Almaty: School, 1994, - 418 p.]
- 4 **Aidarov Ğ.** Orhon-Enisei және көне üiğyr jazba eskertkişteriniñ tılı [Aidarov G. Language of Orkhon-Yenisei and ancient Uyghur written monuments]. – Almaty : Rauan, 1995. – 153 p.
- 5 **Janūzaqov, T.** Venger ğalymınyñ onomastika jönindegi eñbekteri // Qazaq pen üiğyr til bilimı mäseleleri jınağy [Works of the Hungarian scientist on onomastics // Collection of problems of Kazakh and Uyghur linguistics]. – Almaty : Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1963. – 223 p.
- 6 **Tomanov, M.** Qazaq tiliniñ tarihi gramatikasy [Historical grammar of the Kazakh language] – Pavlodar, S. S. Toraihyrov Pavlodar State University, 2010. – 412 p.
- 7 **Musabaev, Ğ.** Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty : Arys, 2008. – 477 p.
- 8 **Ibatov, Ä.** Oрта jazba muralarınıñ tili // Kitapta: Qazaq ädebı tiliniñ tarixi közderi – Almatı : Ğılım, 1989. – 256 b. [The language of secondary written

heritage // In the book: Historical sources of the Kazakh literary language]. – Almaty : Science, 1989. – 256 p.

9 **Jubanov, Q.** Qazaq tili jönindegi zerttewler [Research on the Kazakh language. – Almaty : Science, 1999. – 581 p.

10 **Şayaxmetuli, Q.** Qazirgi qazaq tili. (Sözjasam – derivatologiya, sözözgerim – morfologiya) [Modern Kazakh language. (Word formation – derivatology, word formation - morphology)]. – Semey-Novosibirsk, Thaler-Press, 2007. – 344 p.

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

*М. С. Мнайдарова, Г. А. Сарсеке

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ АНТРОПОНИМОВ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена изучению антропонимики современных казахского и турецкого языков. Авторы дают основание полагать, что в изучении антропонимов в казахском языкознании большое внимание уделяется лексическим характеристикам. Лексическое значение, этимология, изучение названий человека в различных аспектах лингвокультурной системы взяты в качестве предпосылок для определения морфологических структур. Всестороннее рассмотрение лексико-семантического значения антропонимов обозначается как главное условие исследований. Родственные и единицы казахского и турецкого языков также требуют внимания к общим историческим периодам при изучении антропонимов. Поэтому при изучении антропонимов в казахском и турецком языках за основу берется система классификации, группировки на исторические периоды. При этом авторы считают необходимым исходить из классификации профессора Т. Жанузакова на исторические периоды. По лексическому значению в языке определяются морфологические признаки. Так как свойства морфологической структуры определяются исходя из значения конечного слова в языке, то и морфологические структуры раскрываются через лексические значения имен человека.

Одним из моментов, на которые обращают внимание авторы при изучении морфологических признаков антропонимов в современном казахском и турецком языках, является подчинение

языкового материала законам и правилам смысловой целостности. Это, в свою очередь, достигается за счет преемственности лексико-семантических характеристик имен людей с внутренними принципами грамматики. Сами морфологические закономерности в языке лежат в основе лексического значения. Авторы статьи по этой же причине дают основание полагать, что основная позиция в определении морфологического признака слова или классовой классификации слов – лексико-семантическая позиция. Авторы статьи отмечают, что при определении морфологической структуры имен человека, наряду с акцентом на морфемный состав антропонимов, необходимо рассматривать и функции слова как класса. История языка дает обширные данные о причастности классов слов к созданию антропонимов. Известно, что это помогает выявить закономерности морфологической структуры в современном языке. В морфологии имена человека должны быть определены для изучения морфологической структуры: местоимения, виды слов, функции в создании простого (односоставного), производного, сложного слова.

Определение морфологической структуры антропонимов в языке, в том числе антропонимов в казахском и турецком языках – доказательство родства языка, взаимной преемственности смысловых единиц. В этом контексте очевидно, что в исследовании об антропонимах актуальна необходимость определения морфологической структуры, проведения языкового анализа.

Ключевые слова: антропонимы, лексико-семантическое значение, морфологическая структура, казахский и турецкий языки, корень.

*М. S. Mnaidarova, G. A. Sarseke

L. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

Material received 08.09.21.

PROBLEMS OF STUDYING THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF ANTHROPNYMS IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

The article is devoted to the study of the anthroponymy of modern Kazakh and Turkish languages. The authors give reason to believe that in the study of anthroponyms in Kazakh linguistics, much attention is paid to lexical characteristics. Lexical meaning, etymology, and the study of human names in various aspects of the linguistic and cultural system

are taken as prerequisites for determining morphological structures. Comprehensive consideration of the lexical and semantic meaning of anthroponyms is designated as the main condition of research. Cognates and units of the Kazakh and Turkish languages also require attention to common historical periods when studying anthroponyms. Therefore, when studying anthroponyms in the Kazakh and Turkish languages, the system of classification and grouping for historical periods is taken as a basis. At the same time, the authors consider it necessary to proceed from the classification of Professor T. Zhanuzakov for historical periods. According to the lexical meaning in the language, morphological features are determined. Since the properties of the morphological structure are determined based on the meaning of the final word in the language, the morphological structures are revealed through the lexical meanings of human names. One of the points that the authors pay attention to when studying the morphological features of anthroponyms in the modern Kazakh and Turkish languages is the subordination of the language material to the laws and rules of semantic integrity. This, in turn, is achieved due to the continuity of the lexical and semantic characteristics of people's names with the internal principles of grammar. The morphological patterns in the language themselves are the basis of the lexical meaning. For the same reason, the authors of the article suggest that the main position in determining the morphological feature of a word or the class classification of words is the lexico-semantic position. The authors of the article note that when determining the morphological structure of human names, along with the emphasis on the morphemic composition of anthroponyms, it is necessary to consider the functions of the word as a class. The history of the language provides extensive data on the involvement of word classes in the creation of anthroponyms. It is known that this helps to identify patterns of morphological structure in the modern language. In morphology, human names must be defined to study the morphological structure: pronouns, types of words, functions in creating a simple (one-part), derivative, complex word.

Keywords: anthroponyms, lexical and semantic meaning, morphological structure, Kazakh and Turkish languages, root.

<https://doi.org/10.48081/ZJAG1084>

*Г. Н. Мырзахан, Ж. Б. Курмамбаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЖАЗЫЛЫМҒА ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ҚАРАУ

Шет тілін үйрету үдерісіндегі басты мақсаттардың бірі – шет тіліндегі сөйлеу әрекеттерін білім алушыға толық меңгерту болып табылады. Осы орайда, көптеген білім алушылар үшін жазылым әрекетін үйрену қиындықтар туғызады, себебі, жазылым өздігінен сөйлеу әрекетінің ең күрделі түрі болып келеді.

Бұл мақалада шет тілін үйрету үдерісіндегі жазылым әрекеті психолінгвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Басқа сөйлеу әрекеттерімен салыстырғанда, жазылым әрекетінің қалай қалыптасып, жүзеге асатыны көрсетілген. Білім алушылардың өз ойларын шет тілінде ақ қағаз бетіне дұрыс жазып жеткізе алулары, академиялық жетістіктерге қол жеткізудің және қоғамдық өмірде оймен алмасудың басты құралы болып табылатындықтан, мақалада жазу дағдысының ерекшеліктері талқыланады. Мақалада жазылым әрекетіне әсер ететін психолінгвистикалық факторларға баса назар аударылады.

Кілтті сөздер: жазылым; жазылым әрекеті; психолінгвистика; тіл үйренуші; шет тілі; сөйлеу әрекеті; дағды.

Кіріспе

Қазіргі кезде шет тілін үйрету үдерісіндегі жазу мен жазылым әрекетін дұрыс қалыптастыру және оларды дамыту басты мәселелердің біріне айналып отыр, себебі жазылым әрекеті, өз кезегінде, ауызекі сөйлеуге қарағанда, айтарлықтай қиындықтар туғызатын процесс болып табылады. Осы орайда, «жазу (жазылым) мен жазылым әрекетінің айырмашылығы неде?» деген сұрақ туындайды. Лингвистика саласында: жазу- әріптерді, сөздерді, сөз тіркестерін жазу, яғни көшіріп жазу болса, жазылым- сөйлеу әрекетінің бір түрі және ол – өз ойыңды қағаз бетіне жазып түсіруге бағытталған күрделі шығармашылық әрекет болып табылады. Ал шет тілін үйрету үдерісіндегі жазылым әрекетінің басты мақсаты- білім алушылардың өз ана тілдерінде жазып үйренген мәтіндерін, шығармаларын шет тілінде де жаза алуға үйрету. Жазылым әрекеті өздігінен

күрделі болып келеді, себебі тек адамның ойлау қабілетінің жұмысымен ғана шектеліп қоймай, сонымен қатар, физикалық еңбектің де үлесін талап ететін сөйлеу әрекетінің бір түрі. Жазбаша сөйлеу оны қалыптастыратын функциялардың психологиялық табиғаты тұрғысынан қарағанда, ауызша сөйлеуден мүлдем өзгеше. Бұл сөйлеу алгебрасы, бейрет және саналы сөйлеу әрекетінің ең қиын және күрделі түрі [1, 30 б.]. Шет тілін үйрену үдерісінің алғашқы кезеңдерінен бастап жазылым мен сөйлесім әрекеттерінің арасындағы айырмашылықтар байқалады және жазу дағдысын ұштай келе, оның сөйлесім әрекетінен өзгеше екендігіне тағы да көз жеткізуге болады. Бұл екі сөйлеу әрекетінің арасындағы айырмашылықтар тіл үйренушінің ойлау қабілетінің даму деңгейімен тікелей байланысты болып келеді. Жазбаша сөйлеу басталғанда, оның негізін құрайтын барлық психологиялық функциялар, өздерінің нағыз даму процестерін аяқтамайды [1, 30 б.]. Демек, оқу үрдісі жаңадан басталып келе жатқанда, айтарлықтай жетілмеген, психологиялық функцияларға сүйене отырып жалғаса береді. Басқаша айтқанда, жазылым әрекетін қалыптастыруда психологиялық функциялардың атқаратын рөлдері аса маңызды, жазбаша сөйлеу әрекетін дұрыс қалыптастыру мен дамытуда ерекше мән берілуі керек факторлардың бірі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Психоллингвистика – «психология» мен «лингвистика» пәндерінің интеграциясы болып табылады. Демек, психоллингвистика ғылымынан, шет тілін үйрету үдерісіндегі сөйлеу әрекеттері үшін ең маңызды: тілді қалай дұрыс меңгеру керек, сөйлесім қалай пайда болады және тілді қалай қабылдау керек деген үш сұрақтың жауаптарын таба алуға болады. Сөйлеу әрекеттерінің 4 түрі сөйлеушілер тарапынан қабылдану жолдарына байланысты: продуктивтік және рецептивтік деп екі түрге бөлінеді. Сөйлесім мен жазылым әрекеттері сөйлеушінің жеке ойын, пікірін не сөзін жасап құруға бағытталған болғандықтан продуктивтік сөйлеу әрекетіне жатады. Рецептивтік сөйлеу әрекетіне – тыңдалым мен оқылым әрекеттері жатады және олардың басты мақсаты – сөзді, сөйлемді, мәтінді, басқаша айтқанда ойды түсіну.

Көптеген психоллингвистикалық теориялар мен зерттеулер бүгінгі күні педагогика саласында, әсіресе, шет тілін үйрету үдерісінде сәтті қолданылып келеді. Кейбір шет тілін үйретушілер – психоллингвистикалық теорияларды, шет тілін оқыту әдістерін дамытуда негізгі теориялық білімдер ретінде басшылыққа алып қолданып жүр. Бұл білімдердің шет тілін оқытуда қолданылуы – «психоллингвистикалық тәсіл» деген атпен белгілі. Аталған «психоллингвистикалық тәсілге» білім алушылардың жас ерекшеліктері, білімді қабылдау қабілеті, психикалық тұрғыдан дамуы жатады.

«Тілді қабылдау», өз кезегінде, тыңдалым және оқылым әрекеттеріне баса назар аударса, ал, «сөйлеудің пайда болуы», яғни ойлау және тіл арқылы

ойдағы немесе ойлаған сөзді айтуды қарастыра келе, сөйлесім мен жазылым әрекеттерінің қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Нақтырақ айтсақ, психоллингвистика» осы төрт дағдының ішкі және сыртқы қиындықтарын түсінуге көмектеседі [2, 46 б.]. Сонымен қатар, психоллингвистика тілді меңгеруге ықпал ететін адам миында орын алатын ойлаудың бұзылуы сынды, кері әсерін тигізетін құбылыстарды да қарастырады.

Психоллингвистикалық тұрғыдан, шет тілін үйрету үдерісі алдымен индивидте іштей орын алатын, тек содан соң ғана әлеуметтік жағдайда көрініс табатын когнитивті процесс ретінде жүзеге асады. Жеке когнитивті процестердің белсендірулері, адамдарға түсінікті ақпарат алуға, екінші тілді меңгеруге ұмтылуға мүмкіндік беретін жолмен белсендіріледі [2, 48 б.].

Психоллингвистикалық тұрғыдан шет тілін үйренушілердің, жазылым әрекеті барысында жіберетін қателіктерін анықтауға болады, мысалы, орфографиялық қателіктерді тез анықтауға болады, себебі шет тіліндегі сөздер (ағылшын тіліндегі), қазақ тілімен салыстырғанда, басым бөлігінің айтылуы мен жазылуында айырмашылықтар бар. Алайда, шет тілін үйрету тәжірибесі көрсеткендей, білім алушылар, көбінесе, сөздерді ойларына қалай келеді немесе естиді солай еш өзгеріссіз қағаз бетіне түсіреді, олар шет тіліндегі сөздердің айтылуы мен жазылуы арасындағы айырмашылықтарды ескермейтіндіктерінің дәлелі. Жазылым әрекетінде жіберілетін қателіктер, өз кезегінде, психоллингвистикада «аграфия» деген атауға ие, ал осы аталған қателікті болдырмай, жазылым әрекетінде жетістіктерге қол жеткізу үшін, білім алушы тарапынан жіберілетін қателіктер уақытылы түзетіліп отырылуы қажет. Ал, психоллингвистикалық тұрғыдан, осы қателіктердің алдын- алу, білім алушының жазу дағдысын дұрыс қалыптастыру және дамыту үшін білім алушылардың тіл деңгейлеріне, оқып жатқан сыныптарына, олардың ойлау және жаза алу қабілеттерін ескере отырып, олар үшін танымды, ой- өрістерін кеңейтетін, бар білімдеріне білім қосатын тақырыптарға қатысты тапсырмалар ұсына келе, жазылым әрекеті барысында пайда болуы мүмкін кемшіліктерді болдырмаудың қарапайым жолдарын айтуға болады. Бұл жазбаша түрдегі пайда болған кедергілер мен қиындықтардың деңгейлерін айтарлықтай төмендетуге өз септігін тигізеді. Жазылым әрекетінің тек тақырыбын дұрыс таңдау арқылы ғана, білім алушылардың шет тілінде оқуға, әсіресе, жазылым әрекетіне деген ынталарын арттыру мен қызығушылықтарын оятуға мүмкіндік береді.

Осы орайда, белгілі американдық профессор, лингвист Стивен Крашен өзінің «The Input Hypothesis: Issues and Implications» атты еңбегінде былай деген: «Кіріс гипотезасы адамдар тілді тек бір ғана жолмен- ойды түсіну арқылы немесе «түсінікті кіріс ақпаратын» қабылдау арқылы меңгереді. Біз табиғи жол (гипотеза) арқылы 2) біздің қазіргі құзыреттілік деңгейімізден біршама асып түсетін құрылымдар – біздің келесі «кезендегі» кіріс ақпаратын қамтитын

құрылымдарды түсіну арқылы жетілеміз» [3, 80 б.]. Демек, шет тіліндегі жазылым әрекетін қалыптастыру кезінде білім алушының ағымдағы деңгейі мен меңгеріліп жатқан ақпараттың арасында айтарлықтай алшақтық болмауы тиіс, тек сол кезде ғана меңгерілуі тиіс білім алушымен толықтай игеріледі.

Ал әйгілі кеңес психологы Л. С. Выготскийдің «Мышление и речь» еңбегінде айтуы бойынша: «Но так же точно, как усвоение алгебры не повторяет изучение арифметики, а представляет собой новый и высший план развития абстрактной математической мысли, которая перестраивает и подымает на высшую ступень прежде сложившееся арифметическое мышление, так точно алгебра речи или письменная речь вводит ребенка в самый высокий абстрактный план речи...» [1, 209 б.]. Демек, жазылым әрекеті- сөйлеу алгебрасы, арифметиканы меңгеруге қарағанда алгебраны меңгеру айтарлықтай қиындық туғызса, жазылым әрекетін меңгеру де сөйлесімге қарағанда аса күрделі болып, білім алушылар үшін көптеген қиындықтар туғызады. Л. С. Выготскийдің айтуынша бұл қиындықтарға психоллингвистикалық тұрғыдан қарағанда, бұлар баланың ана тіліндегі жазылымындағы қиыншылықтар. Себебі, мектеп табалдырығын жаңа аттаған оқушыларға жазылым әрекеті оларға үйреншікті емес жаңа құбылыс болып табылады. Балаларда алдымен есту, содан соң ғана, сөйлесім әрекеті дамиды, ал жазылым әрекетімен олар тек білім ордасында ғана танысады, сондықтан олар ана тілдерінде сөйлеп, сөздерді, сөйлемдерді оқи алғанымен де, жазылым әрекетін бірте- бірте үйренеді. Ана тілінде жазылым әрекеті қалыптаспаған бала үшін, шет тіліндегі бұл үдерістің қиындық туғызатыны белгілі. Жазылым әрекетін сөйлесімге қарағанда күрделі ететін, ондағы үдерістің құрылымы мен қызметі. Сөйлесім – диалог түрінде жүзеге асса, жазылым әрекеті – монолог. Сөйлесім әрекеті диалог түрінде іске асырылатын болғандықтан, онда диалогтың өзге де қатысушыларын көріп, ағымдағы жағдайларға, көңіл-күйлеріне байланысты дауыс ырғағын, мәнерін өзгерту мүмкіндігі болса, жазылым әрекеті – ешбір қатысушысыз, дыбыссыз, мәнерсіз, дауыс ырғағынсыз абстрактылы түрде саналы жолмен іске асырылады, сондықтан да жазушының ойын барынша ашып жеткізе жаза білуі керек.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Білім алушылардың оқу мақсаттарына қол жеткізудің және де жазылым әрекетінің ана тілінде қалай жүзеге асатынына және неліктен білім алушыларға меңгеру барысында қиындық туғызатынына көз жеткіздік. Осы орайда, Л. С. Выготский : «Письменная речь не есть также простой перевод устной речи в письменные знаки, и овладение письменной речью не есть просто усвоение техники письма» [1, 208 б.]. «письменная речь есть совершенно особая речевая функция, отличающаяся от устной речи не менее, чем внутренняя речь от внешней по своему строению и способу функционирования», [1, 208 б.] деген. Жазылым әрекеті- тек ауызша айтылған сөз, сөйлемдердің жазбаша түрдегі аудармасы емес және жазу техникасын меңгеру де емес, ол өз ойын жазбаша

түрде қағаз бетіне түсіруі, яғни жаза алуы болып табылады. Ішкі сөйлеудің сыртқы сөйлеуден қандай айырмашылығы болса, жазылым да солайша сөйлесім әрекетінен ерекшеленетін аса күрделі сөйлеу әрекеті, яғни оның құрылымы, атқаратын қызметі, жүзеге асуы сөйлесім әрекетінен өзгеше болғандықтан, мектепке жаңа қадам басқан оқушы үшін ана тілінде бұл сөйлеу әрекетін меңгеру қиындық туғызады.

Лиз Уинердің айтуы бойынша, білім алушылар шығарма жазу әрдайым тек азаптану кезеңінен соң ғана келетініне алаңдайды және осы жазу әрекеті барысында олар барынша толқиды. Жазу дағдысымен психоллингвистиканы қарастыра келе, мұғалімдер білім алушыларға ана тілінде жазбаша тапсырма бермес бұрын, алдымен білім алушының даму ерекшеліктерін, қабілетін, психологиялық күй- жағдайын міндетті түрде ескеруі қажет, мысалы, белгілі бір тақырып аясындағы жазу тапсырмалары бір білім алушылар үшін айтарлықтай қиындық туғызуы мүмкін, ал енді келесі білім алушылар үшін өте жеңіл болуы мүмкін, сол себепті барлық білім алушылардың түсіну мен меңгеру деңгейлерін тиімді жолмен қалыптастыру тікелей мұғалімге байланысты деген тұжырымға келдік.

Жұмысымыздың зерттеуі бойынша шет тіліндегі бастапқы деңгейдегі білім алушыларға конкреттік жазылым тапсырмаларын беру арқылы, олардың жазылым әрекеттерінің негізін дұрыс қалауға болатынына көз жеткіздік. Мысалы, шет тіліндегі бастапқы деңгейдегі білім алушыларға: «Менің мектебім» тақырыбына 5 сөйлемнен тұратын эссе немесе «Менің отбасым», «Менің досым» тақырыптарына 5-6 сөйлемнен құраңыз деген сынды конкреттік тапсырмалар беру керек. Бұл тақырыптар бастапқы деңгейдегі білім алушыларға таныс болғандықтан, олар осы тақырыптар аясында өз ойларын жаза алады. Шет тілі маманы жазылым әрекетінің ерекшеліктерін ескере келе, оларға жалпылама түрде жазылым тапсырмаларын ұсыну дұрыс емес екенін естен шығармауы тиіс. Осы орайда, Л. С. Выготскийдің айтуынша: бастапқы деңгейдегі білім алушылар, жазылымның не мақсатпен орындалатынынан хабары болмайды және дыбыстың белгілердің графикалық түрде жүйелініп қағаз бетіне түсірілуі де олар үшін қиын үдеріс болып табылады. Сондықтан да, конкреттік тапсырмаларды бере отырып, бастапқы деңгейден бастап білім алушылардың жазылым әрекетіне деген ынталарын ашып, осы үдеріске деген қызығушылықтарын арттыруға болады.

Қорытынды

Л. С. Выготский: «Письменная речь должна быть в той же мере труднее устной речи, в какой алгебра труднее арифметики для ребенка. Письменная речь и есть алгебра речи» [1, 209 б.], деп айтқан, яғни оның айтуы бойынша, білім алушыға оның ана тіліндегі жазылым әрекеті қиындық туғызса, шет тілін жаңадан оқып бастаған білім алушы үшін ол өте күрделі болмақ. Сондықтан, шет тіліндегі жазылым тапсырмаларын білім алушының ағымдағы

тілдік деңгейіне байланысты деңгейлеп беру керек. Сол себепті, білім беру бағдарламасында, соның ішінде «екі шет тілі» мамандығында жазылымды деңгейлеп берген (A1, B1, C1). Сондай-ақ, білім алушының шет тілінде өз ойын жинақтап, тиянақты әрі түсінікті тілмен жазып жеткізе алуы, тікелей оның ойлау және қабылдау қабілеттерімен де байланысты. Демек, жазылым әрекетіне психолінгвистикалық тұрғыдан қарай келе шет тіліндегі жазылым үдерісінде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізуге болады.

Пайдаланған декетер тізімі

- 1 **Выготский, Л. С.** Мышление и речь. – М. : ОГИЗ- СОЦЭКГИЗ, 1934. – 323 с.
- 2 **Norita Purba.** The role of psycholinguistics in language learning and teaching. // Tell Journal.-April, 2018.- No 1.- pp 47-54.
- 3 **Krashen, Stephen D.** (1985). The Input Hypothesis. Issues and Implications. London; New York: Longman.
- 4 **Mehmet Demirezen.** Relation between Psycholinguistic Approach and Foreign Language Learning and Teaching.// Ondokuz Mayıs Universitesi Fakultesi Dergisi, 17 (2004) – P. 26–36.
- 5 **James D. Williams** «Preparing to teach writing» research, theory, and practice. 4th edition, – New York : Routledge, 2014.
- 6 **Пассов, Е.И.** Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению./ Е. И. Пассов. – 2-е изд-е. – М. : Просвещение, 1991.
- 7 **Пассов, Е. И.** Методическая система иноязычного образования как адекватное средство развития умения индивидуальности вести диалог культур.– Елец : МУП «Типография» Ельца, 2013. – 109 с.
- 8 **Залевская, А. А.** Вопросы теории овладения вторым языком в психолінгвистическом аспекте/ Тверь гос. ун-т. – Тверь : ТГУ, 1996. – 195 с.
- 9 **Леонтьев А. А.** Психолінгвистика в овладении языком// Основы психолінгвистики. – М. : Смысл, 1999.
- 10 **Зимняя, И. А.** Лингвopsихология речевой деятельности/ И. А. Зимняя. – М. : Изд-во МПСУ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. – 329 с.

References

- 1 **Vygotskij, L. S.** Myshlenie i rech' [Thought and Language]. - Moskva : OGIZ-SOCJEKGIZ, 1934. – P. 323.
- 2 **Norita Purba** The role of psycholinguistics in language learning and teaching. // Tell Journal. – 2018. – 1. – P. 47–54.

- 3 **Krashen, Stephen D.** The Input Hypothesis. Issues and Implications. – London : New York : Longman, 1985.
- 4 **Mehmet Demirezen.** Relation between Psycholinguistic Approach and Foreign Language Learning and Teaching.// Ondokuz Mayıs Universitesi Fakultesi Dergisi. – 2004. – 17. – P. 26–36.
- 5 **James D. Williams.** «Preparing to teach writing» research, theory, and practice. 4th edition. – New York : Routledge, 2014.
- 6 **Passov, E. I.** Kommunikativnyj metod obuchenija inojazychnomu govoreniju [Communicative teaching method for foreign language speaking]/ E. I. Passov. – 2-e izd-e. – Moscow : Prosveshhenie, 1991.
- 7 **Passov, E. I.** Metodicheskaja sistema inojazychnogo obrazovanija kak adekvatnoe sredstvo razvitija umenija individual'nosti vesti dialog kul'tur [The methodological system of foreign-language education as an adequate mean of developing the estate of individuality to conduct a dialogue of cultures]. – Elec : MUP «Tipografija» 2013. – El'ca, 109.
- 8 **Zalovskaja, A. A.** Voprosy teorii ovladenija vtorym jazykom v psiholingvicheskom aspekte [Questions of the theory of mastery of the second language in the psycholinguistic aspect]/ Tver' gos. un-t. – Tver : TGU, 1996. – P. 195.
- 9 **Leont'ev, A. A.** Psiholingvistika v ovladenii jazykom [The psycholinguistics in language acquisition]// Osnovy psiholingvistiki. – Moscow : Smysl.
- 10 **Zimnjaja I.A.** (2001) Lingvopsihologija rechevoj dejatel'nosti [Linguopsychology of speech act]/ I.A. Zimnjaja. – Moscow : Izd-vo MPSPU; Voronezh : NPO «MODJEK», 1999. – P. 329 .

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

*Г. Н. Мырзахан, Ж. Б. Курмамбаева

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПИСЬМУ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Одной из основных задач в процессе обучения иностранному языку является детальное овладение речевой деятельностью обучающегося на иностранном языке. В связи с этим овладение письменной речью вызывает трудности у многих учащихся, потому что, письменная речь сама по себе является одной из самых сложных речевых деятельностей.

В статье рассматривается письменная речь в процессе обучения иностранному языку с психолингвистической точки зрения. Проанализировано как формируется и выполняется процесс письменной деятельности по сравнению с другими речевыми действиями. В статье обсуждаются особенности навыков письма, так как умения студентов правильно записывать свои мысли на белом листе бумаги на иностранном языке является ключевым инструментом для достижения академических успехов и обмена идеями в общественной жизни. В статье основное внимание уделяется психолингвистическим факторам, влияющим на письменную деятельность.

Ключевые слова: письмо, письменная речь, психолингвистика, ученик, иностранный язык, речевая деятельность, навыки.

*G. N. Myrzakhan, Zh. B. Kurmambayeva
Abay Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Material received on 08.09.21.

PSYCHOLINGUISTIC APPROACH TO WRITING IN THE FOREIGN LANGUAGE TEACHING PROCESS

One of the main tasks in the process of foreign language teaching is a mastery of the student's speech acts in foreign language.. In this regard, the mastery of written speech causes difficulties for many students, because written speech itself is one of the most difficult speech acts.

This article treats written speech in the foreign language teaching process from the psycholinguistic point of view. The article analyses how the process of writing is formed and performed in comparison with the other speech act types. The article treats the peculiarities of writing skills, thus students' abilities to correctly write their thoughts on a sheet of paper in foreign language is a key tool for achieving academic success and sharing ideas in social life. The article focuses on the psycholinguistic factors affecting on writing.

Keywords: writing, written speech, psycholinguistics, learner, foreign language, speech act, skills.

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/TDZH3650>

*С. В. Оленев¹, С. Ж. Ереғалиева², Н. А. Нуркина³

¹Кемерово мемлекеттік университеті,
Ресей Федерациясы, Кемерово қ.;

^{2,3}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ ҚАРАПАЙЫМ ТІЛДІК ТҰЛҒА ӘЛЕМІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Зерттеу нысаны қазақстандық саяси интернет-пікірлер болып табылады. Зерттеу мақсаты – қазақстандық саяси интернет-пікірлердің мәтін құруының құндылық факторын анықтау. Зерттеу пәні – интернет-пікірлерде іске асырылатын бастапқы мәтіннің құндылық потенциалы мен виртуалды тілдік тұлғаның құндылық қарым-қатынасының сәйкестігі. Бұл нысанды зерттеу үшін теориялық материалды жинау және контекстік талдау әдістері, салыстырмалы, жалпылама, сипаттамалық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижелері қазақстандық интернет-пікірлердің мәтіндері құндылық әлеуетімен басым екенін көрсетті. Күнделікті әдеттегі саяси дискурстың құндылық потенциалының деңгейі екінші мәтінді шығаруда бастапқы мәтіннің қолданылатын тірек сөздерінің санымен анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақстандық виртуалды кеңістікте интернет-пікірлерді құру кезінде мәтіндік қызметтің доминантын лингвоаксиологиялық тұрғыдан түсіну. Материалды таңдау әр түрлі жанрлардың пайда болуына ықпал еткен ақпараттық технологиялардың дамуымен негізделген, онда тіл мен адамның арасындағы өзара байланыс басқа лингвистикалық бағытта зерттеледі.

Кілтті сөздер: әлемнің құндылық сипаты, саяси пікір, тілдік тұлға.

Кіріспе

«Әлем бейнесі» ұғымы, тұтастай алғанда, адамның және оның болмысының ерекшелігін, оның әлеммен қарым-қатынасын, оның әлемдегі өмір сүруінің маңызды шарттарын көрсететін іргелі ұғымдардың бірі болып табылады.

«Әлем бейнесі» деп аталатын құбылыс адамның өзі сияқты көне болып табылады. Адамдардың әлемнің алғашқы суреттерін жасауы уақыт бойынша антропогенез процесіне сәйкес келеді. Дегенмен, «әлем бейнесі» термині деп аталатын болмыс жақын арада ғана ғылыми-философиялық зерттеу тақырыбына айналды [1, 7 б.].

«Әлем бейнесі» терминінің көптеген анықтамалары бар. Мысалы, В. И. Карасиктің пікірінше, «әлем бейнесі – ұжымдық санадағы шындық бейнелерінің тұтас жиынтығы ... және заттар мен құбылыстардың кластары туралы логикалық түрде қалыптасқан жалпы ойлар сияқты түсініктер» [2, 88 б.].

Әлемнің бейнесі бұл адамның бір жағынан ғана емес, барлық рухани белсенділігінің нәтижесі болып табылатын әлемнің тұтас, ғаламдық бейнесі. Бұл идея адамның әлеммен барлық байланыстары кезінде пайда болады. Сонымен бірге, «әлем бейнесі объективті шындықтың субъективті бейнесі ретінде олардың ешқайсысында толық түсірілмей, символдық түрде анықталады» [3, 21 б.]. «Әлем бейнесі» терминінің синонимі «әлем моделі» термині болуы мүмкін. Әлем моделі бұл адамдар интеграциясының өзегі, адам өмірінің әртүрлі салаларын, олардың бір-бірімен өзара байланысын үйлестіру құралы болып табылады. Әлемнің моделі шындықтың тұтас бейнесі ретінде адамның дүниені қабылдауы мен дүниетанымының барлық әрекеттерін жүзеге асырады.

Әлемнің тілдік бейнесі әлемнің арнайы ерекше суреттерін (физикалық, философиялық, логикалық және т.б.) құрайды, өйткені қоғамдық-тарихи тәжірибе бекітілген тілдің арқасында ғана адам әлемді және өзін тани алады, түсіне алады.

Академик Ю. Д. Апресян әлемнің тілдік бейнесін анықтау мәселесі туралы өз ойын былай түсіндіреді: «Әрбір табиғи тіл әлемді қабылдау мен ұйымдастырудың (тұжырымдамалаудың) белгілі бір тәсілін, жолын көрсетеді. Онда айтылған маңызы бар мағыналар белгілі біртұтас көзқарастар жүйесін қосады, ол өзіндік ұжымдық философия, ол барлық сол тілде сөйлейтіндерге міндетті түрде жүктелген ұжымдық философияның бір түрі [4].

Осыған сүйенетін болсақ, кез-келген жеке мәтін белгілі бір коммуникативті жағдайларда өмір сүретін тілдік тұлғаның күнделікті қарапайым тілдік санасын қалыптастыратын әлемнің қарапайым бейнесінің көрінісі болып табылады. Н. Н. Шпильная өз еңбектерінде мәтін арқылы әлемнің тілдік бейнесін зерттеу туралы айтады. Оның айтуынша, сөйлеу-ойлау әрекетін зерттеу осы зерттеу моделінің көмегімен мүмкін болады: әлемнің бейнесі – әлемнің тілдік бейнесі – мәтін, мұнда әлемнің бейнесі – жеке тұлғаның көзқарастары, ойлары, құндылықтар жиынтығы, әлемнің тілдік бейнесі – бұл іске асыру құралы, ал мәтін – адамның менталды қызметінің жемісі, ақыл-ой әрекетінің өнімі [5].

Сонымен қатар, әлемнің қарапайым бейнесі концептуалды түр екенін есте ұстаған жөн. З. Д. Попова мен И. А. Стернин әлемнің тұжырымдамалық бейнесі – «адамның әлемді тікелей тануы нәтижесінде пайда болатын және қоршаған айналадағы шындық туралы мазмұнды, тұжырымдамалық білімді де, белгілі бір шындық құбылыстарын түсінуін анықтайтын және нақты бір стереотиптік жағдайларда оның мінез-құлқын анықтайтын халықтың стереотиптік түсінігінің жиынтығын қамтитын бейне» деп айтады [6, 5-бет].

Алайда, әлемнің тұжырымдамалық бейнесін жасай отырып, адам қоршаған шындықтың қандай да бір нысандары мен құбылыстарына белгілі бір дәрежеде назар аударады. Кейбіреулер оған көбірек қызығушылық танытады, ал басқалары аз. Осыған байланысты тілдік қоғамдастық өкілдерінің өмірінің белгілі бір аспектілерінің құндылық маңыздылығы туралы мәселе туындайды.

«Әлемнің құндылық бейнесі – белгілі бір тарихи кезеңдегі идеологияның, нанымдардың, қоғамның қажеттіліктерінің көрінісі» [7, 25 б.]. Жеке тұлғаның қоршаған айналасындағы шындықпен қарым-қатынасының аксиологиялық сипаты адам әлемінің жалпы көрінісін қалыптастыруға белсенді әсер етеді. Бұл қарым-қатынастың нәтижелері санада және тілде әлемнің жалпы бейнесінің аспектісі ретінде ерекшеленетін әлемнің құндылық бейнесі түрінде бекітіледі [8].

В. И. Карасик әлемнің құндылық бейнесінің келесі ерекшеліктерін анықтайды: 1) әлемдегі тілдегі құндылық бейнесі жалпы адамзаттық және ерекше бөліктерді қамтиды, ал бұл бейненің ерекше бір нақты бөлігі объектілердің әртүрлі номинативті жиілігіне, объектілердің әртүрлі бағалау біліктілігіне, құндылықтардың әртүрлі комбинаторикасына дейін азаяды; 2) тілдегі әлемнің құндылық бейнесі құқықтық, діни, моральдық кодекстермен, жалпы қабылданған ой-пікірлермен, пайымдаулармен, типтік фольклормен және белгілі әдеби сюжеттермен өзара байланысты бағалау пайымдаулары түрінде қайта құрылады; 3) бағалау пайымдаулары арасында қосу және ассоциативті қиылысу қатынастары байқалады, нәтижесінде тиісті мәдениеттің құндылық парадигмаларын орнатуға болады; 4) әлемнің құндылық бейнесінде осы бір мәдениет үшін маңызды мағыналар, құндылықтар доминанттары бар, олардың жиынтығы тілде қолдау көрсетілетін және сақталатын мәдениеттің белгілі бір түрін құрайды; 5) бір тілдік мәдениет шеңберіндегі әлемнің құндылық бейнесі біртекті емес білім болып табылады, өйткені әртүрлі әлеуметтік топтарда әртүрлі (кейде қарама-қарсы) құндылықтар болуы мүмкін; 6) әлемнің құндылық бейнесі ұжымдық санада да және жеке санада да болады [8].

Зерттеу пәні: интернет-пікірлерде іске асырылатын бастапқы мәтіннің құндылық потенциалы мен виртуалды тілдік тұлғаның құндылық параметрлерінің арақатынасы.

Зерттеу мақсаты: қазақстандық саяси интернет-пікірлердің мәтіндік пайда болуының құндылық факторын анықтау.

Зерттеу міндеттері:

– түпнұсқа мәтінді бастапқы мәтінмен (интернет-пікір) ресми, мазмұнды және функционалды түрде салыстыру;

– интернет-пікірлердің мәтіндерінің пайда болуына ықпал еткен интернет-комментатордың құндылық объектісін анықтау.

Зерттеу әдістері мен нәтижелері

Бұл мәселені зерттеу үшін теориялық материалды жинау және контекстік талдау әдістері, салыстырмалы, жалпылама, сипаттамалық әдістер қолданылды.

Лингвистикалық талдау материалы Nur.kz. жаңалықтар порталынан алынған «Абаев «Рухани Жаңғыру» және француз компаниясының логотиптерінің ұқсастығына түсініктеме берді» атты саяси мақала болды. Мақала «Рухани Жаңғыру» мен «L'aigle de Patmos» француз компаниясының логотиптерінің ұқсастығы туралы мәселеге арналған [9].

Материалды таңдау кезінде неғұрлым көп пікір айтылатын саяси мақалаларға назар аударылды, саяси мәселелер мақалаларының мәтіндеріне интернеттегі пікірлер мәтіндерімен салыстырмалы талдау жүргізілді. Бірінші кезекте екінші мәтінде (интернет-түсініктемеде) сақталған түйін сөздер мен нысанға, одан кейін мазмұндық жағына назар аударылды.

Саяси мәселенің оқырманы ретінде әрекет ете отырып, реципиент өзінің күнделікті санасы әлемінің тілдік бейнесінің бөлігі болып табылатын бастапқы мәтінге енгізілген белгілі бір құндылықтарға назар аударады. Әрі қарай, пікір қалдыра отырып, ол коммуникаторға айналады, ол мәтінді қабылдау нәтижесінде назарын өзіне маңызды болып табылатын құндылық компоненттеріне аударады, олар екінші мәтінді құруға түрткі болады. Құндылықтарды жүзеге асыру белгілі бір тіл құралдары арқылы жүреді, олар тірек сөздер ретінде жүзеге асырылады.

Нәтижелер және талқылау

Комментаторлардың қазақ халқы үшін құнды болып табылатын ұлттық, өзіне тән сөздерді қолданатын бірқатар мысалдарын қарастырайық.

Adilkhan Чайки, Чайки... Орёл...! (Шағала, Шағала... Бүркіт...!). Adilkhan атты комментатор саяси оқиғаны, соған арналған «Абаев «Рухани Жаңғыру» және француз компаниясының логотиптерінің ұқсастығына түсініктеме берді» [9] атты логотиптердің ұқсастығына қатысты мәтінді түсіндіре отырып Қазақстан суретшілерін плагиат жасады деп айыптау жалған деп мәлімдейді. Комментатордың айтуынша, француз компаниясының логотипінде бейнеленген

құс шағалаға ұқсайды, ал қазақстандық логотипте бүркіт бейнеленген. Алайда, бастапқы мәтінде құстардың түрлері туралы тіпті әңгіме болған жоқ, бастапқы мәтіннің авторы құсты түрлі-түсті геометриялық фигуралармен бейнелеу идеясы плагиат екенін айтты. Ал осы жайлы айтылған пікірдің авторы суреттелген құстардың түрлері туралы ойлана отырып, әңгіме тақырыбын өзгертіп, басқа жаққа бұрып әкетеді.

Айта кету керек, Adilkhan деген лақап атпен пікір жазған комментатор символдық бейнеде бүркіт құсын кездейсоқ алмайды. Қазақлингвомәдениетінде бүркіт (қыран) ерекше құс болып табылады. Қазақтарда өмір сүруге байланысты негізгі кәсіптердің бірі аң аулау болды. Ол үшін иттер (тазылар) мен аңшы құстар (бүркіт немесе сұңқар) қажет болды. Сондықтан халық ұғымында қыран (бүркіт) ерекше орын алады, ол Қазақстанның мықтылығының, күшінің нышаны болып саналады және осы сипатта еліміздің туында бейнеленген. Келесі пікірге негіз болған да осы.

KimiNa Бізде қыран ғой сол туда да басқа жерлерде де, ол біздің халықтың негізгі нышаны. KimiNa лақап атымен жазған автор логотиптердің плагиаты туралы сол саяси мәтінге түсініктеме береді. Ол бейнеленген құсты қыран бүркіт деп санайтын өзінің виртуалды сұхбаттасушыларының пікірін қолдайды және Қазақстан туында қыран бар екенін айтады.

Осы саяси мәтіннен шыққан құс басқа комментатордың да назарын аударды.

Қасқыр Логотипте бірінде көгершін ғой деймін тұрған. Ал біздікінде бүркіт қой. Сонымен бірге қасқыр деген лақап атпен жазған комментатор құстың бейнесіне назар аударады және екі логотипте әртүрлі құстар бейнеленген, француздарда көгершін бейнеленген деген қорытынды жасайды. Автор бұл саяси мәселені өзінше түсінеді, оны бағалауда осы тақырыпты өзінің ұлттық ерекшелігі тарапынан көреді, оларға бүркіттің бейнесі «өзінікі, өзіне жақын», ал көгершіннің бейнесі «бөтен» болып беріледі.

Қазақтар бүркітке ерекше қарайды, ол барлық аңшы құстардың құдайы – құс тәңірі (құстардың әміршісі, иесі) болып саналады. Қазақтар бүркітті киелі деп атайды (қорықтық, қол сұғылмайтын, қасиетті) [10, 92–93 б.]. Сондай-ақ, интернет-комментаторлардың санасында бұл құс Қазақстан мәдениетінің бір бөлігі, ал шағала немесе көгершін бейнесі басқа ұлттық мәдениетінің бір бөлігі екендігі баса айтылған.

Қорытынды

Сонымен, ұлттық сананың ерекшелігі өмір салтымен, әлеуметтік және табиғи ортаның жағдайымен, рухани және материалдық мәдениетпен анықталады, ол тілдің әртүрлі деңгейлерінде белгіленеді және әр халық үшін оның ішінде интернеттегі пікірлерде де көрінетін құндылық болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР БЖҒМ қолдауы негізінде, АР08053314 «Қоғам мен мемлекеттің жандандыру жағдайында ұлттық әлем бейнесі құндылықтарын қалыптастыру мәселесі (қазақстандық қарапайым саяси дискурсы материалдары негізінде)» жобасы шеңберінде орындалды.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Серебренников, Б. А.** Предисловие [Текст] // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – 212 б.
- 2 **Карасик, В. И.** Язык социального статуса. – М., 2002. – 477 б.
- 3 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б. А. Серебренниковтың ред. – М. : Наука, 1988. – 8–69 б.
- 4 **Апресян, Ю. Д.** Интегральное описание языка и системная лексикография: в 2 т. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 2. Т. – 348–349 б.
- 5 **Шпильная, Н. Н.** Языковая картина мира в структуре речемыслительной деятельности русской языковой личности: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – Кемерово, 2010 – 23 б.
- 6 **Попова, З. Д.** «Слабые места» публикаций по когнитивной лингвистике (к проблеме унификации и стабилизации лингвокогнитивной терминологии) [Текст] // Язык. Этнос. Картина мира. – Кемерово, 2003. – 1-шығарылым. – 16–23 б.
- 7 **Эмер, Ю. А.** Ценностная модель мира традиционного фольклора в жанровом воплощении [Текст] // Томск мемл. унив. хабаршысы – 2007. – 297-шығарылым. – 25 б.
- 8 **Карасик, В. И.** Культурные доминанты в языке [Текст] // Языковая личность: культурные концепты. Ғылыми еңбектер жинағы / ВМПУ, ПМПУ. – Волгоград–Архангельск: Перемена, 1996. – 3–16 б.
- 9 <https://www.zakon.kz/4920601-abaeva-porazilo-shodstvo-logotipov.html> [Электронный ресурс].
- 10 Словарь евразийской лингвокультуры Казахстана. Жауапты ред. З. К. Сабитова. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 187 б.

References

- 1 **Serebrennikov, B. A.** Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: yazyk i kartina mira [The role of the human factor in language: Language and picture of the world]. – Moscow : Nauka, 1988. – 212 p.
- 2 **Karasik, V. I.** Yazyk sosialnogo statusa [Language of social status]. – Moscow, 2002. – 477 p.

- 3 **Postovalova, V. I.** Kartina mira v jiznedeyatel'nosti cheloveka [Picture of the world in human life] // The role of the human factor in language. Language and picture of the world / ed. B. A. Serebrennikov. – Moscow : Nauka, 1988. – P. 8 – 69
- 4 **Aprsyanyan, Yu. D.** Integralnoe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya [Integral description of language and systemic lexicography: in 2 volumes] – Moscow : Languages of Russian culture, 1995. – T. 2. – P. 348–349
- 5 **Shpil'naya, N. N.** Yazykovaya kartina mira v strukture rechemyslitel'noi deyatelnosti russkoi yazykovoï lichnosti [Linguistic picture of the world in the structure of the speech-thinking activity of the Russian linguistic personality]: author. dis. ... Cand. philol. Sciences. – Kemerovo, 2010. – 23 p.
- 6 **Popova, Z. D.** «Slabye mesta» publikatsii po kognitivnoi lingvistike (k probleme unifikatsii i stabilizatsii lingvokognitivnoi terminologii) [«Weaknesses» of publications on cognitive linguistics (to the problem of unification and stabilization of linguo-cognitive terminology)] // Language. Ethnos. Picture of the world. – Kemerovo, 2003. – Issue. 1. – P. 16–23.
- 7 **Emer, Yu. A.** Sennostnaya model mira traditsionnogo folklora v janrovom voploenii [The value model of the world of traditional folklore in genre embodiment] // Bulletin of the Tomsk state. un-that. – 2007. – Issue 297. – P. 20–25.
- 8 **Karasik, V. I.** Kulturnye dominanty v yazyke [Cultural dominants in language] // Language personality: cultural concepts. Sat. scientific works / VSPU, PMPU. – Volgograd – Arkhangelsk, 1996. – P. 3–16.
- 9 <https://www.zakon.kz/4920601-abaeva-porazilo-shodstvo-logotipov.html> [Electronic resource].
- 10 Dictionary of the Eurasian linguoculture of Kazakhstan. Resp. ed. Z. K. Sabitova. – Almaty : Kazakh University, 2011. – 187 p.

Материал 08.09.21 баспаға түтсті.

*С. В. Оленев¹, С. Ж. Ергалиева², Н. А. Нуркина³

¹Кемеровский государственный университет,
Российская Федерация, г. Кемерово.

^{2,3}Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

ЦЕННОСТНАЯ КАРТИНА МИРА ОБЫДЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Объектом исследования являются казахстанские политические интернет-комментарии. Цель исследования – определить ценностный фактор текстопорождения казахстанских политических интернет-комментариев. Предмет исследования – соотносительность ценностного потенциала и ценностных установок виртуальной языковой личности, реализуемых в интернет-комментариях. Для изучения данного объекта использовались методы сбора и контекстуального анализа теоретического материала, сравнительные, обобщающие, описательные методы. Результаты исследования показали, что тексты казахстанских интернет-комментариев преобладают ценностным потенциалом. Уровень ценностного потенциала обыденного политического дискурса был выявлен количеством употребляемых ключевых слов исходного текста в продуцировании вторичных текстов. Научная новизна исследования заключается в лингвоаксиологическом осмыслении доминанты текстовой деятельности при порождении интернет-комментариев в казахстанском виртуальном пространстве. Выбор материала обосновывается развитием информационных технологий, которые способствовали появлению разного вида жанров, где взаимосвязь языка и человека изучается в ином лингвистическом направлении.

Ключевые слова: ценностная картина мира, политический, комментарий, языковая личность.

*S. V. Olenev¹, S. Zh. Yergaliyeva², N. A. Nurkina³

¹Kemerovo State University,
Russian Federation, Kemerovo;

^{2,3}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.21.

VALUE WORLD PICTURE OF AN ORDINARY LINGUISTIC PERSONALITY IN POLITICAL DISCOURSE

The object of the research is Kazakhstani political Internet commentaries. The aim of the study is to determine the value factor of the text generation of Kazakhstani political Internet commentaries. The subject of the research is the correlation of the value potential of the source text and the value attitudes of the virtual linguistic personality, realized in the Internet comments. To study this object, methods of collection and contextual analysis of theoretical material, comparative, generalizing, descriptive methods. The results of the study showed that the texts of Kazakhstani Internet comments prevail with value potential. The level of the value potential of everyday political discourse was revealed by the number of used keywords of the original text in the production of secondary texts. The scientific novelty of the research lies in linguoaxiological comprehension of the dominant textual activity when generating Internet comments in the Kazakh virtual space. The choice of the object is justified with the development of information technologies, which contributed to the emergence of various types of genres, where the relationship between language and a person is studied in a different linguistic direction.

Keywords: value picture of the world, political, commentary, linguistic personality.

<https://doi.org/10.48081/AUDEF3366>

С. М. Тажибаева, *А. Б. Кабанова, А. Ю. Кишенова

Карагандинский технический университет,
Республика Казахстан, Караганда

ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ СЛОВООБРАЗОВАНИЮ МЕТОДОМ СРАВНИТЕЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

В статье определяются лингвистические и методологические основы обучения специальной лексике и русскому словообразованию студентов-казахов, дается сопоставительная характеристика систем словообразования русского и казахского языков. Рассматриваются важнейшие языковые и когнитивные особенности словообразовательных категорий в системном плане, а также их соотношение и некоторые аспекты взаимодействия с категориями и единицами грамматических, лексических и номинативно-производных подсистем. Говорится, что словообразовательная категория является моделирующей и классифицирующей макроединицей словообразовательной системы, структуру которой организуют словообразовательные типы с общим словообразовательным значением. В статье описаны основные темы морфем и словообразования, теоретические сведения о типах, типах русских морфем, исторических изменениях в структуре слова, структуре и семантике производных слов, способах словообразования, выявляются сходство и различия в суффиксальном словообразовании в языках сравнения. Авторами анализируются не только способы словообразования, но и морфемная структура слов. Выделяются производные типы, схемы словообразования, способы словообразования и словообразовательные значения. Кроме того, показаны пути перехода словосочетаний в цельнооформленные единицы-композиции. Статья поможет понять морфологическое строение многих частей речи и словообразовательные возможности казахского языка.

Ключевые слова: техническая терминология, морфемный, словообразовательный и этимологический анализ, суффикс, префикс.

Введение

Изучение специальной лексики и русского словообразования играет большую роль в практическом овладении русским языком студентами национальных групп.

Овладение специальной лексикой, пополнение и активизация словарного запаса невозможно без знания морфологического строения слова и системы словообразования. Словообразование - один из важнейших разделов курса современного русского языка. Усвоить законы и правила словообразования изучаемого языка – значит облегчить себе изучение этого языка и пользование им. Только зная правила словообразования, можно определять значение новых слов, уметь делать морфемный, словообразовательный и этимологический анализ, научиться образовывать новые слова, выработать орфографические навыков.

Методика изучения русского словообразования применительно к русской школе разработаны исследователями А. В. Текучевым, И. И. Кулибаба, Л. Л. Марковой и др.

Некоторые вопросы изучения русского словообразования в национальной школе рассматриваются в отдельных работах Р. М. Нефедова, В. М. Дерibas, Л. А. Шеляховской, Р. Кдырбаева.

Изучение специальной лексики русского языка студентами национальных групп осложняется различиями в системе словообразования русского и казахского языков, а также несоответствием семантического объема русского и казахского слова.

Материалы и методы

В работе используются комбинированные методы обучения, которые характеризуются сочетанием принципов и приемов прямых и сознательных методов обучения. Этот метод был выбран нами в качестве основного метода при обучении русскому словообразованию как метод сравнительной характеристики специальной лексики русского и казахского языков. Парадигматические и деривационные отношения в лексике, компонентный анализ как прием установления отношений семантического сходства и различия.

Материалом исследования послужили морфемный состав терминологической лексики и некоторые вопросы терминообразования. Различная семантическая наполняемость одной и той же морфологической формы, приводящая соответственно к разной ее синтаксической интерпретации, что предусматривает умение разграничивать сходные по форме, но не тождественные по существу языковые явления. Материал по сложным существительным извлечен краткого этимологического словаря русского языка Н. М. Шанского, а также с русско-казахского словаря (Том II. –Алматы, 1981), поскольку в словообразовании многие явления носят окказиональный, ситуативный характер.

Результаты и обсуждение

Результаты работы могут быть использованы в лексикографической практике при обучении русскому, казахскому языкам в школе и вузе (раздел «Словообразование»), при изучении лингвокультурологии, типологических исследованиях по сравнительной лингвистике, а также при составлении полиязычных словообразовательных словарей.

Незнание семантики производных слов является одним из препятствий при восприятии речи, а отсутствие производной лексики в словарном запасе студентов тормозит их речь при порождении высказывания. Для преодоления этого барьера необходима целенаправленная работа по словообразованию.

Сказанным определяется необходимость поиска путей совершенствования обучения русскому словообразованию с учетом достижений в области русского языкознания, сопоставительно-типологического описания языков, достижений лингводидактики, психо- и социолингвистики, современного состояния билингвизма.

К основным целям изучения этой проблемы можно отнести расширение словарного запаса обучающихся, развитие умения работать со словарем, развитие навыков правописания, формирование навыка образования однокоренных слов, систематизация знаний о способах словообразования в русском языке, а также развитие языкового чутья, основанного на имеющихся теоретических знаниях и опыте.

Словообразование изучается по словообразовательным типам, вводится соответствующая терминология. Студент вуза должен уметь делать морфемный анализ словообразовательный и этимологический анализ слова.

При морфемном анализе вычлняются все имеющиеся в слове морфемы. Повторяемость морфем в однокоренных словах является условием их существования и критерием выделения. Для морфемного анализа разбираемое слово сопоставляется, с одной стороны, с однокоренными, с другой, - со словами с иным корнем, но той же служебной морфемой: *стрелок* – *стрелять*, *выстрел*, *перестрелка*, *стрельба*. Здесь налицо однокорневые слова с корнем *стрел*. Морфемный анализ следует начинать с определения части речи и членение производить с конца слова, доходя до корня, в порядке, обратном словообразованию. Так, слова *утеплитель* относится к имени существительному. Затем в нем выделяется суффикс *-и* и суффикс *-тель*, обозначающий орудие действия, а также префикс *-у*. Подбор однокорневых слов *теплый*, *тепло*, *теплится* дает возможность определить корень анализируемого слова *тепл*, в котором заключено основное вещественное значение однокоренных слов.

Одной из трудностей для студентов национальных групп, вызывающих выделение морфемы в слове, является наличие в русском языке нулевых

морфем. Окончания имеют нулевое и материальное выражение. Нулевое окончание выделяется при сопоставлении со словом, имеющим формы словоизменения, например, *уголь* – *углем*, *нефть* – *нефтью*.

Трудность усвоения окончания русского слова в том, что ему свойственна полифункциональность. Так окончание – *ов* в существительном изгибов обозначает мужской род, множественное число, родительный падеж; окончание – *ая* в прилагательном *корундовая* – женский род, единственное число, именительный падеж.

Для студентов-казахов большую трудность представляет также ослабление гласных звуков в безударном положении и оглушение звонких согласных в морфемах: *запри(е)совка*, *изгиб(н)*; *крепит* – *крепление*, *крутит* – *кручение*, *клад* – *кладка* и т.д.

Без знания основы слова, производной и производящей основ, без умения их выделять нельзя понять словообразовательную структуру слова и научить делать его словообразовательный анализ.

Словообразовательный анализ устанавливает, как и на базе чего образовалось слово. При словообразовательном анализе устанавливается соотношенность производного слова с производящим, в слове выделяются только те морфемы, из которых слово образовалось: *вод+ян+ист/ость* [2, 57].

Этимологический анализ дополняет другие виды анализов. Он преследует цель выявить происхождение слова, его исходное значение. Этимологический анализ дает представление о ситуативной употребительности слова, способствует усвоению связи между значением, написанием и произношением слова, развитию его коммуникативных возможностей.

Этимологическому анализу подвергаются:

- слова, морфологическое строение которых надо установить этимологическим анализом их компонентов;
- термины изучаемых дисциплин;
- слова иноязычного происхождения, правописание которых не подчиняется русской орфографии;
- омонимы, синонимы, антонимы.

Выделяя предположительно в слове *прелестный* приставку *пре-* и корень *лест*, мы убеждаемся, что значение последнего (*лесть*- обман, хитрость) противоречит семантике слова *прелестный* в современном русском языке. Следовательно, выделения корня *лесть* и приставки *пре-*, с точки зрения современного словообразования, неверно. Правильным будет членение: *прелест+н+ый*.

Слово *ведомство* имеет семантическую связь со словом *ведомый* (*известный*, *знакомый*), следовательно, в нем, кроме корня *ведом*, есть

суффикс *-ств(о)*. Но в современном русском языке суффикс *-ств(о)* слился с корнем, т.е. произошло опрощение [4, 120].

Полный этимологический анализ труден, поэтому в целях орфографии проводится частичный анализ, объясняя ту морфему, которая вызывает затруднения. Так, в слове *сочетание* посредством ссылки на первичный корень *чета* (пара) объясняем корневую гласную *е*, в слове *костыль* ссылкой на первичный корень *кость* – гласную *о*, в слове *столица* (стол) – гласную *о* и т.д.

Этимологические справки к заимствованным словам также способствуют запоминанию их орфографии: *витамин* – от лат. *vita* (жить); *колорит* – от лат. *color* (краска); *орбита* – от лат. *orbis* (круг); *вагон* – от нем. *wagen* (вагон); *вентилиция* – от лат. *wentus* (ветер); *территория* – от лат. *terra* (земля) – исторически однокорневые *террикон*, *терраса*.

Известно, что умение свободно пользоваться различными словообразовательными типами и моделями служит показателем высокого языкового статуса носителя языка. Поэтому обучение специальной лексике и русскому словообразованию целесообразно осуществлять на словообразовательных типах.

Но для определения содержания лексической и словообразовательной работы в нерусской аудитории, минимизации материала необходимо выработать критерии отбора лексики в соответствии со спецификой и целями обучения.

За единицу отбора мы приняли словообразовательный тип, так как он является комплексной минимальной словообразовательной единицей, обладающей большой семантической силой, способствующей выработке не только рецептивных, но и продуктивных навыков в словообразовании.

При определении словообразовательных типов, продуктивных в научно-технических текстах, в первую очередь необходимо учитывать словообразовательную и семантическую ценность термина. Кроме этого надо учитывать принципы частотности, тематической продуктивности, учебно-методической целесообразности, принцип сочетаемости и коммуникативной ценности.

Принцип словообразовательной ценности предполагает отбор наиболее характерных и продуктивных словообразовательных типов научно-технического текста; принцип частотности – достаточную повторяемость термина в изучаемых текстах; принцип тематической продуктивности – свободное вхождение слова в различные подязыки; принцип учебно-методической целесообразности – отбор тех терминов, употребление которых отвечало бы цели и содержанию обучения; принцип сочетаемости – способность термина вступать в сочетание с терминами и нетерминами; принцип коммуникативной ценности связан с сочетательным и предполагает

возможности термина входить в связную речь, то есть употребление слова с другими словами, функционально соответствующими ему в речи.

В научно-технической терминологии наиболее продуктивными являются следующие словообразовательные типы существительных:

- тип отглагольных существительных с суффиксами *-ани (е)*, *-ени (е)* обозначают действие, состояние или результат действия. В казахском языке данному типу соответствуют существительные, образованные от глаголов и существительных при помощи суффиксов *-лау*, *-у*, которые прибавляются к основе как русского, так и казахского слова: *армирование – арматуралау*; *гравирование – бедерлеу*; *дробление – ұсақтау*; [2, 45].

Тип отглагольных существительных с суффиксом *-к* обозначает орудия действия или результат действия. Этот тип существительных образуется от глаголов как совершенного, так и несовершенного вида. В казахском языке данному типу соответствуют в основном существительные, образованные от глаголов при помощи суффиксов *-у*: *отбелка – ағарту*; *отсадка – тұндыру*; *заточка – қайрау*. В основе образования слов этого типа лежат четкое осознание назначения предмета и стремление к автоматизации речи. Последний согласный на стыке с суффиксом *-к* (а) огушается: *завди(ш)ка*, *обду(ф)ка*, *обкла(т)ка* и т.д. Этим обуславливается трудность в правописании существительных данного типа. Для правильного их написания необходим подбор однокоренных слов, где после согласной должна быть гласная.

Тип отглагольных существительных с суффиксами *-тель*, *-щик (-чик)*, *-ник*, обозначает орудия действия, приспособление, механизмы. В казахском языке данному типу соответствуют:

а) существительных с суффиксом *-тель*, образованные от глаголов при помощи суффикса *-гыш/-қыш*: *наполнитель – толтырғыш*, *возбудитель – қоздырғыш*, *нагреватель – жылытқыш*;

б) существительных с суффиксом *-щик (-чик)*, образованные от глаголов при помощи суффикса *-ыш/-іш*: *счетчик – есептегіш*, *резчик – кескіш*;

в) существительных с суффиксом *-ник*, образованные от глаголов при помощи суффикса *-гыш/-қыш*: *холодильник – тоңазытқыш*, *подъемник – көтергіш*;

- имен существительных, образованных от глаголов бессуффиксальным способом, обозначают состояние. В казахском языке данным существительным соответствуют существительные, образованные от глаголов при помощи суффиксов *-ұ*, *-ма*, *-гыш*: *износ – тозу*, *изгиб – майысу*, *запал – тұтандырғыш*, *прицеп – тіркеме* [5, 78].

Одушевленные существительные с суффиксами *-тель*, *-щик (-чик)*, *-ник*, обозначающие лицо по роду занятий, профессии: *строитель*, *проводник* являются омонимами по отношению к одинаково звучащим

неодушевленным существительным, обозначающим орудия действия, приспособление, механизмы.

Трудность правописания существительных этого типа обусловливается оглушением конечного звонкого в корне: *заряд, сдвиг*, потому для проверки необходим подбор однокоренных слов с гласной после сомнительных согласных: *зарядом, сдвига*. Вызывает затруднение правописание приставки *с-*, которая озончается в положении перед звонкой согласной (*сдвиг*). Для правильного написания таких слов надо разобрать их по составу, выделить приставку *-с* и корень.

Тип отыменных существительных с суффиксом *-ость*, образуются от прилагательных и обозначают обладание признаком мотивирующего слова. В казахском языке данным существительным соответствуют существительные, образованные от прилагательных при помощи суффикса *-лық, -лік: -сыйымдылық, пористость-кеуектілік*.

Тип отыменных существительных с суффиксом *-изаци(я)*, имеют абстрактное значение. Эти существительные или заимствуются казахским языком, или образуются при помощи суффиксов *-лау, -ландыру, которые прибавляются к русской основе: ионизация – иондау, кристаллизация – кристалдандыру, специализация – мамандандыру, стабилизация – тұрақтандыру*.

Тип префиксальных существительных с префиксами *не-* и *анти-* имеют значение противоположности тому или отсутствию того, что выражено в мотивирующей основе. Эти префиксы очень продуктивны: *антигипотеза, антикоррупция, антивирус* и др. Существительных с префиксами *не-*, обозначающим отсутствие или противоположность, в казахском языке соответствуют существительные с суффиксами: а) *-сыз: некомпетентность-компетентсіздік, құзіретсіздік; б) -ме: неразвитость-жетілмегендік; в) -бай: невопламеняемость; -жанбайтындық*.

Существительных с заимствованным префиксом *анти-*, имеющим значение противоположности, в казахском языке соответствуют в основном заимствованные слова: *антифриз, антимагнит, антимонополия*.

В научно-технической речи продуктивны следующие типы сложных существительных: а) сложные существительные, первая часть которых имя существительное, а вторая – глагол без суффикса. В казахском языке им соответствуют словосочетания двух существительных, причем второе существительное может быть с суффиксами: *-ғыш/-гіш/-қыш, -у: магнитопровод – магнит өткізгіш, пылесос- шаңсорғыш, водоотлив – су ағызу; б) сложные существительные с первой частью - существительным, а второй – глагольной - с суффиксами *-тель, -ени(е), -к (а)* соответствуют в казахском языке сочетания двух существительных, причем второе*

существительное может быть с суффиксами: *-ғыш/-гіш/-қыш, -у: теплоноситель – жылу бергіш, пеноушение – көбікпен сөндіру*.

Продуктивному типу сложных существительных с первой и второй частью – существительными с суффиксом и без суффикса соответствуют в казахском языке сочетания двух существительных, второе из которых может быть с суффиксом: *пенобетон – кеуек бетон, теплоэнергия – жылу энергиясы, электроэнергия – электр энергиясы, светотехника – жарық техникасы*. Сложные существительные в русском языке, в отличие от сложных существительных в казахском языке, пишутся слитно и имеют соединительные гласные *о* или *е*.

Тип существительных с первой частью – иноязычными элементами *авиа-, аэро-, авто-, био-, микро-, радио-, теле-* и др. заимствуются казахским языком: *агромелиорация, аэродинамика, биотехнология, телекинез*.

Иноязычные элементы могут присоединяться и к основе казахского слова: *биофильтр – биосүзгі, автотормоз – автотежегіш, радиоактивность – радиоактивтілік, фотонабор – фототеру*. К русской основе может присоединяться суффикс казахского языка: *автокарбюраторирование – автокарбюраторлау* [6, 82].

Большую продуктивность проявляют в научно-технической терминологии аббревиатуры: АСУ – автоматизированная система управления, АЭС – атомная электростанция, ЭВМ – электронно-вычислительная машина.

Выводы

Таким образом, методом сравнительной характеристики специальной лексики русского и казахского языков предполагает предупреждение типичных ошибок при уяснении морфологической структуры русского и казахского слова. Сопоставительная характеристика позволяет отбор материала практических занятий, предусматривающих как аналитический, так и синтетический подход к изучаемой теме. Работа по словообразованию, обеспечивает обогащение словарного запаса студентов-казахов и способствует более глубокому пониманию явлений языка, что позволяет рассматривать слово и предложение аналитически и динамически.

Список использованной литературы

- 1 Бекмұхаметов, Е., Сыздықов, Н., Әбдрахманов, А. Орысша-қазақша политехникалық түсіндірме сөздік. – Алматы, 1979.
- 2 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974.
- 3 Надежина, И. Ф. Учебник русского языка. – М., 1978.
- 4 Русско-казахский словарь. Том II. – Алматы, 1981.

5 **Шанский, Н. М.** Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971.

6 **Быстрова, Е. А., Шанский, Н. М.** Методика преподавания русского языка в современных условиях // Русский язык в национальной школе. – 1990. – № 1. – С. 3–9.

7 **Виноградова, В. Н.** Стилистика и словообразование // РЯШ. – 1986. – № 5. – С. 77–82.

8 **Домогатская, В. В.** Морфемный и словообразовательный анализ слова в вузе и школе // РЯШ. – 1980. – № 5. – С. 92–94.

9 **Кеворкова, З. Г.** Словообразовательное гнездо как один из способов организации лексической системы // РЯШ. – 1985. – № 6. – С. 92–95.

10 Семантические вопросы словообразования. Производящее слово / Под ред. М. Н. Яценецкой. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1991.

References

1 **Bekmuhametov, E., Syzdyqov, N., Ábdrahmanov, A.** Oryssha-qazaqsha politehnikalyq túsindirme sózdik. -Almaty, 1979. [Oryssha-Kazakhsha polytechnicals tusindirme sozdik]. – Almaty, 1979.

2 **Ysqaqov, A.** Qazirgi qazaq tili. Morfologiya. – Almaty, 1974. [Kazirgi Kazakh tili. Morphology]. – Almaty, 1974.

3 **Nadejma I. F.** Orys tili oqúlyǵy [Russian language textbook]. – М., 1978.

4 Oryssha-qazaqsha sózdik. II Tom. [Russian-Kazakh dictionary]. – Volume II. – Almaty, 1981.

5 **Shanski N. M.** orys tiliniń qysqasha etimologialyq sózdigi [Brief etymological dictionary of the Russian language]. – М., 1971.

6 **Bystrova E. A., Shanski, N. M.** qazirgi jaǵdaıda orys tilin oqytý ádistemesi // Orys tili ulttyq mektepte. 1990. – № 1. – 3-9 b. [Methods of teaching the Russian language in modern conditions // Russian language in the national school]. – 1990. – No. 1. – P. 3–9.

7 **Vinogradov, V. N.** Stilısika jáne sózjasam // RÁSH. – 1986. – № 5. – P. 77–82 b. [Vinogradova V.N. Stylistics and word formation]. – RYaSh. – 1986. № 5. – P. 77–82.

8 **Domogatskaja V. V.** Ýniversitette jáne mektepte sózdi Morfemalyq jáne sózjasamdyq taldaý [Domogatskaya V.V. Morphemic and word-formation analysis of the word for the university and school // RYaSh]. – 1980. – № 5. – P. 92–94.

9 **Кеворкова З. Г.** leksikalıyq júeni uymdastyrydyń bir ádisi retinde sózjasamdyq uia [Word formation nest as one of the ways of organizing the lexical system]. – РЯШ.-1985. – № 6. – P. 92–95.

10. Sózjasamnyń semantikalıyq suraqtary. Júrgizýshi sózi / red. M. N. Ianseneskoı [Semantic questions of word formation. Productive word / Ed. M. N. Yantsenetskaya]. – Tomsk : Publishing house of Tomsk University, 1991.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

С. М. Тажиббаева, *А. Б. Кабанова, А. Ю. Кишенова

Қарағанды техникалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
Материал 08.09.21 баспаға түсті.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ АРНАЙЫ ЛЕКСИКАСЫНАСАЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМА ЖАСАУ ӘДІСІМЕН ОРЫС СӨЗЖАСАМ ЖҮЙЕСІН ОҚЫТУ

Мақалада қазақ студенттерінің арнайы лексикасы мен орыс сөзжасам жүйесін оқытудың лингвистикалық және әдіснамалық негіздері анықталады, орыс және қазақ тілдерінің сөзжасам жүйелеріне салыстырмалы сипаттама беріледі. Сөзжасамдық категориялардың жүйелік тұрғыдағы ең маңызды тілдік және танымдық ерекшеліктері, сондай-ақ олардың арақатынасы және грамматикалық, лексикалық және номинативті туынды ішкі жүйелердің категориялары мен бірліктерімен өзара әрекеттесудің кейбір аспектілері қарастырылады. Жалпы сөзжасамдық мағынасы бар, сөзжасамдық типтермен ұйымдастырылған сөзжасам жүйесінің модельдеу және жіктеу макробірлігі талқыланған.

Мақалада морфемалар мен сөзжасамның негізгі тақырыптары, орыс морфемаларының түрлері, типтері, сөз құрылымындағы тарихи өзгерістер, туынды сөздердің құрылымы мен семантикасы, сөзжасамдық әдістер сипатталған, салыстыру тілдеріндегі жұрнақ сөзжасамдарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталған. Авторлар сөзжасам әдістерін ғана емес, сөздердің морфемалық құрылымын да талдайды. Туынды типтер, сөзжасамдық схемалар, сөзжасамдық әдістер және сөзжасамдық мағыналар ерекшеленеді. Сонымен қатар, сөз тіркестерінің тұтас формаланған бірліктерге – композиттерге оту жолдары көрсетілген. Мақала қазақ тілінің көптеген бөліктерінің морфологиялық құрылымын және сөзжасамдық мүмкіндіктерін түсінуге көмектеседі.

Кілтті сөздер мен сөз тіркестері: техникалық терминология, морфемалық, сөзжасамдық және этимологиялық талдау, жұрнақ, префикс.

TEACHING RUSSIAN WORD FORMATION BY THE METHOD OF COMPARATIVE CHARACTERISTICS SPECIAL VOCABULARY OF RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

The article defines the linguistic and methodological foundations of teaching special vocabulary and Russian word formation to Kazakh students, gives a comparative characteristic of the word formation systems of the Russian and Kazakh languages. The most important linguistic and cognitive features of word-formation categories in the systemic plan are considered, as well as their relationship and some aspects of interaction with categories and units of grammatical, lexical and nominative-derived subsystems. It is said that a word-formation category is a modeling and classifying macro-unit of a word-formation system, the structure of which is organized by word-formation types with a general word-formation meaning. The article describes the main topics of morphemes and word formation, theoretical information about the types, types of Russian morphemes, historical changes in the structure of a word, the structure and semantics of derived words, methods of word formation, identifies the similarities and differences in suffix word formation in the languages of comparison. The authors analyze not only the methods of word formation, but also the morphemic structure of words. Derived types, word formation schemes, word formation methods and word formation meanings are distinguished. In addition, the ways of transition of phrases into integral units - composites are shown. The article will help to understand the morphological structure of many parts of speech and word-formation possibilities of the Kazakh language.

Keywords and phrases: technical terminology, morphemic, derivational and etymological analysis, suffix, prefix

*А. Қ. Трушев, Ә. А. Трушев

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

АҚЫН – АМАНЖОЛ ШӘМКЕНОВ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жерлес – ақын, драматург, прозашы Аманжол Шәмкеновтің қаламынан қырыққа жуық кітабы, жүзге жуық өлеңіне көптеген композиторлар ән жазған. Пушкиннің, Лермонтовтың, Назым Хикметтің, Есениннің, Исаковскийдің, Бажанның, Құлиевтың бірқатар өлеңдерін, Г. Тушканың «Жора» романын, Н. Хикметтің «Әпенде», М. Шатровтың «Большевиктер», В. Розовтың «Өмір жолдары» атты пьесасын қазақ тіліне аударған. А. Шәмкенов өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері, тілі барынаша нақты мысалдар арқылы дәлелденіп отырған. Аманжол Шәмкенов Ертіс өңірінде дүниеге келген және өзінің саналы ғұмырын елі мен жерін жырлауға арнаған. Олай дейтініміз, «Сырларым менің» атты өлеңдер жинағына: «Студент сыры», «Жасыл жайлау», «Лирикалық өлеңдер», «Сағат», «Дала тынысы», «Таңдамалы», «Жайлау таңы», «Тың дәптері», «Ертіс перзенті», «Жайлау күні» т.б. таңдамалы өлеңдері мен поэмалары енген. Ақынның қай жырларының болмасын сыры терең, мазмұны бай. Өлеңдері тұнып тұрған көне сөздермен теңеулер, көркемдігінде шек жоқ. Талай жас талапкерлерге ақын өлеңдері үлгі-өнеге болары сөзсіз. Ақын өлеңдерімен талай буын өсіп шығатынына, тәрбиеленетініне біз кәміл сенеміз. Ақынның «Аналар туралы балладасы», «Әкелер туралы ой», «Ұстазым» өлеңдері бірі – аналардың гимні, бірі – әкелердің гимні, бірі – ұстаздардың гимні деп теңеуге де болар еді.

Кілтті сөздер: поэзия, идея, дерексіз, деректі, альбом, студент, архив, шырақ, ақын т.б.

Кіріспе

Қауызын аршып, өлеңнің дәнін алдым – деген ақын Аманжол Шәмкенов Ертіс өңірінде дүниеге келген. Аманжол Шәмкенов өзінің саналы ғұмырын елі мен жерін жырлауға арнаған. Олай дейтініміз. «Сырларым менің» өлеңдер жинағына «Студент сыры», «Жасыл жайлау», «Лирикалық өлеңдер», «Сағат»,

«Дала танысы», «Таңдамалы», «Жайлау таңы», «Тың дәптері», «Ертіс перзенті», «Жайлау күні» т.б. таңдамалы өлеңдері мен поэмалары енген. Сондықтан да таңдамалыларының өзін: біріншісі – Студенттік шағы, екіншісі – Қазақ елі, үшіншісі – «Ертіс» ақынның туған, кіндік қаны тамған жері – деп шартты түрде үшке бөліп қарастырсақ кателеспеген болар едік [1, 682–684]; [2, 625–626]; [3, 125–132].

Зерттеудің нысаны:

Жерлес ақын – Аманжол Шәмкеновтың шығармаларының мәні мен мазмұнын, көркемдік ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде ашып көрсету.

Зерттеудің пәні: Өлеңдерінің негізгі идеясын, тілдік ерекшелігін, көркемдік дәрежесін, бейнелеу, суреттеу тәсілінің ішкі мәніне, сырына тереңірек үңіліп, ену арқылы жан-жақты талдау.

Мақсаты: Ақын шығармаларындағы лирикалық образдың жан дүниесін, тілдік суреттеу тәсілдерін, көркемдік ерекшеліктерін нақты мысалдар арқылы дәлелдеу.

Міндеттері: Аманжол Шәмкенов шығармаларының идеясын, көркемдеу тәсілін, суреттеу әдісін зерттеу. Шәмкенов шеберлігіне нақты көз жеткізу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Ақынның студенттік шағы «Студент сыры» деген өлеңінде ашылған. Оқу туралы, кітаптың пайдасы туралы айтылады. Кітап ақынның досы. Кітаптан ақын өзінің жоғын іздейді. Анасына жас жігіт датын айтады: – «Аяма мені, Анажан – Оқудан шаршап келді! – деп. Ақынның оқуға деген құштарлығын осы сөзінен-ақ сеземіз. Кітап Аманжол ақынның негізгі – ақылшысы. Кітап ақын үшін жаны бар адам, көпті көрген көне ақсақал, ескінің көзі. Аманжол Шәмкеновтің «Академик қарай қалды», «Университет» – деген өлеңдері де «кітаптан» алыстап кетпеген, оқу, білім нұрына арналған. Демек, ақынның айтайын деген ойы, алдыңғы өлеңді идея жағынан байытып, мазмұнын кеңейте түседі. Академиктің шәкіртіне сүйсінуі, тәнтті болуы талай ғалымға үлгі өнеге. «Ақ шашты академик, шәкіртіне қарай қалды» дегенде академик жай қараған жоқ. Академик шәкіртіне «қарай қалды». Күнде өзі көріп жүрген шәкірті, кенеттен кесек сөзімен, мағыналы ойымен таңғалдырды. Енді мінекей, ойы өскен, жазғаны өте сапалы шәкірті алдында тұр. Академик шәкіртінің сөзіне мақтанып, сүйсініп, мейірлене әкелік қамқорлықпен қарады. Ақын «университетті» жай ғана оқу орыны деп қарамаған. Университет ол – ғажап, нұрлы дүние, университет ол – көне ғасыр, көне заман. Архивтегі шаң басқан, сарғайып кеткен сирек қолжазбаларды ақын өзі қопарды. Өлеңнің лейтмотиві «университет» ғасырдың үні, көне бабалардың сырын айтады, жеткізеді. «Шамы неге сөнбейді» – деген өлеңінен де алдыңғы өлеңдегідей жастық шықтың жылы лебі соғады. «Қазақстан» – деген өлеңінде ақын – қазақ елінің не бір көрген қиыншылықтарын айтқым

келмейді дейді. Өйткені, ақынға аштықты, төңкерісті, кәмпеске, отыз жетінші жылдың зұлматы соғыс т.б. еске алу, жазу өте қиынға тиеді. Ақын қазақ елінің жетістігін, тамаша заманын жырлайын, болашаққа үлгі болсын деп: Жырлаймын мен заманның гүл бағын, Құм орнына зәулім қала тұрғанын. Жырлаймын мен бақыт күні көгінде, Күлімдеген Қазақстан қырларын-дейді. «Алматым» деген өлең шумағында: Алматының сәнін, келбетін суреттейді. Алыс сапарларда жүргенде Алматы өзінді аңсаймын, сағынамын дейді. Алатаудың аясына сыйып тұрған қарт Алматыны сағынады. Алатау ақын үшін жерден тік көтеріп алып, баурына басатын, маңдайынан сипап, еркелететін – зор тұлға, ақ шашты анасы. Ақын Алатаудың көрікті жерлерін, тамаша жасыл желегін суреттей келе, Алматыны бір сәтке де ұмытпайды. Алатау мен Алматы ақын үшін егіз ұғым. Тіпті ақын, ұлымның анасын, болашақ жарымды да сол Алматыда кездестірдім дейді. Туған жер ақынның шыққан негізі, тұғыры. Қыран бүркіт туған жердің тұғырынан сонау қияға қанат қаққан. Алысқа қанатын сермеп, ұшқан. Демек ақын жырлаған «туған жер» мына сізбен біздің жер. Бірақ, сол жерде туып, кіндік қаны тамған адам үшін өз жері өте ыстық. Тауы да ыстық, талы да ыстық, тамы да ыстық, жаны да ыстық келеді. Ертісті «шалқып жатыр», «сүйемін ойлы орманын» деп, тілі келгенше, өте әдемі суреттеген. «Ертіс» – деген өлеңінде Ертіс өзенін жырлай отырып, сол бір ауыз –Ертіске туған жерінің барлық байлығын, табиғатын сыйдыра салады. «Ертіс» өлеңінен ақынның балалықшағын, әке-шешесі, туған-туыстарын, достарын, бабаларының ізін көргендей боласың. Ақын Ертісін жай ғана жырламайды «күміс көбігін құшақтап тұрып» жырлайды. Кәрі Ертістің тоқтап қалмай мұхитқа құятынын мақтанышпен күллі әлемге тағы бір паш етеді. Ертістің көз сүріндірер табиғатын, сұлулығын әлі ешкім жырлап тауыса алмағанын тіліне тиек етеді. Ендігі кезек келер ұрпақта, «жыр етер, талай әлі, сені балаң» – дейді. Болашаққа сенеді. Жастарға сенім артады. Елін, жерін, суын, талын, бұлағын т.б. – жастарға аманат қылып тапсырады [4].

Қорытынды

Аманжол Шәмкеновтың «Сырларым менің» жинағын оқығандағы ойымыз осындай. Ақынның қай жырының болмасын сыры терең, мазмұны бай. Өлеңдері тұнып тұрған көне сөздермен теңеулер, көркемдігінде шек жоқ. Ақынның «Аналар туралы балладасы», «Әкелер туралы ой», «Ұстазым» өлеңдері бірі – аналардың, бірі – әкелердің, бірі – ұстаздардың гимні деп теңеуге де болар еді.

Пайдаланған деректер тізімі

1 Советтік Қазақстан жазушылары. – Алматы : «Жазушы» 1987. – 682–684 б.

2 Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – Павлодар, 2003. – 625–626 б.

3 Қазақ совет поэзиясының антологиясы. Екі томдық. – Алматы, 1977. – 125-132 б.

4 **Шамкенов, А.** Сырларым менің. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. – Алматы : «Жазушы» баспасы, 1970. – 360 б.

5 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : «Мектеп» баспасы, 1976. – 372 б.

6 **Мәшһүр-Жүсіп, Қуандық.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар университетінің баспасы, 1999. – 382 б.

7 **Мәшһүр-Жүсіп, Қуандық.** Өлең сөздің патшасы. – Алматы : «Жазушы» 1991. – 212 б.

8 **Мәшһүр-Жүсіп, Қуандық.** Көркем сөздің құдіреті. – Павлодар, 2000. – 286 б.

9 **Базарбаев, М.** Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы : «Жазушы» баспасы, 1973. – 253 б.

10 **Негимов, С.** Өлең өрімі. – Алматы : «Ғылым» баспасы, 1980. – 135 б.

References

1 Sovettik Qazaqstan jazusylary. [Writers of Soviet Kazakhstan.] [Text] – Almaty : «Jazuşy» 1987. – P. 682–684.

2 Pavlodarskoe Priirtyşe. Ensiklopedia. [Pavlodar Priirtyshye. Encyclopedia]. [Text] – Pavlodar, 2003. – P. 625–626.

3 Qazaq sovet poeziyasynyñ antologiasy. Eki tomdyq. [Anthology of Kazakh Soviet poetry. Two volumes]. [Text] – Almaty, 1977. – P. 125–132.

4 **Şamkenov, A.** Syrlarym meniñ. Tañdamaly öleñder men poemalar. «Jazuşy» baspasy [My cheeses. Selected poems and verses. Zhazushy Publishing House] [Text]. – Almaty, 1970. – 360 p.

5 **Qabdolov, Z.** Söz öneri. [Word art]. [Text]. – Almaty : «Mektep» baspasy, 1976. – 372 p.

6 Quandyq Mäshür-Jüsip. Qazaq lirikasyndaғы stil және beinelilik. [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text] – Pavlodar universitetiniñ baspasy, 1999. – 382 p.

7 **Mäshür-Jüsip, Quandyq.** Öleñ sözdiniñ patşasy. [The king of poetry]. [Text] – Almaty : «Jazuşy» 1991. – 212 p.

8 **Mäshür-Jüsip, Quandyq.** Körkem sözdiniñ құдіreti. [The power of the literary word]. [Text] – Pavlodar, 2000. – 286 pb.

9 **Bazarbaev, M.** Öleñ – sözdiniñ patşasy, söz sarasy. [Poetry is the king of words, the master of words.] [Text]. – Almaty : «Jazuşy» baspasy 1973. – 253 p.

10 **Negimov, S.** Öleñ örimi. «Ĝylym» baspasy, [Poem weaving. Publishing house «Science»] [Text] – Almaty, 1980. – 135 p.

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

**А. К. Трушев, А. А. Трушев*

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТИХОВ ПОЭТА – АМАНЖОЛА ШАМКЕНОВА

Аманжол Шамкенов поэт, драматург, переводчик. Лауреат премии Дж. Неру. Печататься начал в 1943. Шамкенов создал пьесы «История одной любви», «Заплутавшийся гусь», «Найду тебя», «Ты не одинок», сценическая сюжетно-композиционная основа в которых пронизана народный юмором и лирико-бытовыми подробностями. Шамкенов перевел на казахский язык стихи А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Г. Гейне, С. А. Есенина, пьесы «Эфенди» Н. Хикмета, «Большевики» М. Шатрова, роман «Жора» Г. Тушкана и т.д. Художественные особенности и язык стихов А. Шамкенова подтверждались конкретными примерами. Аманжол Шамкенов родился в Прииртышье и всю свою сознательную жизнь посвятил воспеваю своей родной страны и земли. Так, в сборник стихов «Мои тайны» вошли избранные стихи и поэмы: «Тайна студента», «Железное джайляу», «Лирические стихи», «Часы», «Степное знакомство», «Избранное», «Рассвет над джайляу», «День на джайляу», «Целинная тетрадь», «Дитя Иртыша», и др. Каждый труд поэта имеет глубокую тайну и богатое содержание. Стихи полны древних слов, и их искусству нет предела. Несомненно, стихи поэта послужат образцом для многих юных абитуриентов. Мы уверены, что многие поколения вырастут и получат образование на стихах поэта. Стихи поэта «Баллада о матери», «Мысли об отцах», «Учитель» можно назвать гимном матерей, гимном отцов и гимном учителей.

Ключевые слова: поэзия, идея, абстрактный, документальный, альбом, студент, архив, свеча, поэт и др.

*A. K. Trushev, A. A. Trushev

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 08.09.21.

ARTISTIC FEATURES OF THE POEMS OF THE POET – AMANZHOL SHAMKENOV

Amanzhol Shamkenov is a poet, playwright, translator, winner of the J. Nehru award. He first published in 1943. He wrote the plays «A story of one love», «Lost goose», «I'll find you», «You're not alone». The stage plots and compositions of these works are filled with humorous scenes and lyrical and everyday details. Shamkenov also translated poems by A. S. Pushkin, M. Y. Lermontov, G. Heine, S. A. Yesenin, the plays «Efendi» by N. Hikmet, «The bolsheviks» by M. Shatrov, the novel «Zhora» by G. Tushkan and many others into Kazakh. The artistic features and language of A. Shamkenov's poems were confirmed by concrete examples. Amanzhol Shamkenov was born in the Irtysh region and devoted his entire adult life to the chanting of his native country and land. So, the collection of poems «My secrets» includes selected poems: «The secret of the student», «Green dzhailau», «Lyrical verses», «Hours», «Steppe acquaintance», «Favorites», «Dawn over a dzhailau», «Day on dzhailau», «Virgin land's notebook», «Child of the Irtysh», etc. Each work of the poet has a deep mystery and rich content. The poems are full of ancient words, and there is no limit to their art. Undoubtedly, the poet's poems will serve as a model for many young applicants. We are sure that many generations will grow up and receive education on the poet's poems. The poet's poems «the Ballad of the mother», «Thoughts about fathers», «Teacher» can be called the hymn of mothers, the hymn of fathers and the hymn of teachers.

Keywords: poetry, idea, abstract, documentary, album, student, archive, candle, poet, etc.

FTAMP 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/YZMN6566>*Г. Ж. Өтемісова¹, А. О. Карипжанова²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;²Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

НҰРТУҒАН ЖЫРАУ МЕН ШОҚАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАР ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Мақалада тілдегі көнерген аталымдар қарастырылады. Белгілі бір ұғымның көнеруіне байланысты осы ұғымды білдіретін атау сирек қолданыла бастау жолдары, тілдің дамуының әртүрлі кезеңдерінен туындаған тілдік өрнектердің тілімізде сақталып қалуы, көнерген аталымдардың ескіру көрсеткіші арқылы ғана қазақ тілінің лексикасынан оқшауланып, көнерген аталымдардың лексикасын құрай алатыны дәйектеледі. Сонымен қатар мұндай тілдік фактілердің тарихи жағдайға байланысты өткен дәуірлердегі оқиғаларды сипаттауда қолданылатыны және шығарманың көркемдік дәрежесін арттыратыны Нұртуған жырғау мен Шоқан шығармаларындағы көнерген аталымдарды саралай отырып дәлелденеді.

Қазақ тілінде бірқатар көнерген атаулар діни уағыздармен тікелей байланысты екені дәйектеледі. Сондай-ақ әскери атаулар мен сауыт-сайман аттарына қатысты көнерген аталымдар, әлеуметтік, әкімшілік атауларға қатысты көнерген аталымдар талданады. Нұртуған жырғау мен Шоқан тілінде көнерген аталымдар өздері суреттеп отырған дәуірдің тұрмыс-тіршілігін дәл нақты көрсеткені және өз тілдерінің лексика-семантикалық қабаттарын байытып отырғаны нақты мысалдар арқылы дәлелденеді.

Көнерген лексиканы зерттеудің теориялық негіздерін қарастыруда Ғ. Мұсабаев, Ә. Болғанбаев, Р. Сыздықтардың ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынады.

Кілтті сөздер: көнерген аталымдар, тарихи аталымдар, лексика, историзм, архаизм, лексика-семантикалық топ, лексикология, тілдік норма.

Кіріспе

Белгілі бір ұғымның көнеруіне байланысты сол ұғымды аңғартатын аталымның да қолданысы сирей бастайды. Тіл-тілде дамудың әртүрлі кезеңдері тудырған тіл өрнектері толып жатыр. Ондай тіл фактілері өткен дәуірдегі болған оқиғаларды тарихи жағдайға байланысты суреттеуде жұмсалады, әрі шығарманың көркемдік дәрежесін арттырып отырады. Көнерген аталымдар ескіру көрсеткіші арқылы ғана қазақ тілінің лексикасынан оқшауланып, көнерген аталымдардың лексикасын құрай алады. Мақаланың өзектілігі көнерген лексика қабатының ішінде тарихи аталымдар мен көнерген аталымдардың нақты ажырату қажеттілігімен және олардың шығарма тілінде қолданылу ерекшеліктеріне байланысты.

Зерттеудің нысаны: қазақ тіліндегі көнерген аталымдардың этимологиясы

Зерттеудің пәні: Көнерген аталымдардың тарихи жағдайға байланысты өткен дәуірлердегі оқиғаларды сипаттауда қолданылатыны және шығарманың көркемдік дәрежесін арттырудағы орны.

Мақсаты: Нұртуған жырау мен Шоқан шығармаларындағы көнерген аталымдардың этимологиясын ашып көрсету және тарихи жағдайға байланысты өткен дәуірлердегі оқиғаларды сипаттаудағы және шығарманың көркемдік дәрежесін арттырудағы орнын анықтау.

Міндеттері:

- қазақ тіліндегі көнерген сөздердің жіктелуін саралау;
- көнерген аталымдардың этимологиясын анықтау;
- көнерген аталымдардың көркем шығармадағы қолданысын, олардың шығарманың көркемдік әлеуетін арттырудағы рөлін дәйектеу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижелері

Тілдегі көнерген аталымдардың көнеруі не біржола жоғалуы – күрделі құбылыс, ол өте ұзақ уақытты қажет етеді. Белгілі бір ұғымның көнеруіне байланысты сол ұғымды аңғартатын аталымның да қолданысы сирей бастайды. Тіл-тілде дамудың әртүрлі кезеңдері тудырған тіл өрнектері толып жатыр. Ондай тіл фактілері өткен дәуірдегі болған оқиғаларды тарихи жағдайға байланысты суреттеуде жұмсалады, әрі шығарманың көркемдік дәрежесін арттырып отырады.

Осы тұрғыда аталмыш мақалада Нұртуған жырау мен Шоқан шығармаларындағы көнерген аталымдарды саралауда үздіксіз іріктеу, лексикалық талдау әдістері қолданылды.

Көнерген аталымдар ескіру көрсеткіші арқылы ғана қазақ тілінің лексикасынан оқшауланып, көнерген аталымдардың лексикасын құрай алады. Тілдегі көнерген аталымдар негізінде мынадай екі топқа бөлінеді: 1) **тарихи аталымдар** (историзм); 2) **көнерген аталымдар** (архаизм). Бұл

екі лексикалық топтың арасындағы айырмашылық сөздердің әрі тұрақты, әрі белгілі бір қағидаға негізделген қасиеті болып табылады.

Ғ. Мұсабаев көнерген аталымдарды архаизмдер және историзмдер деп бөліп алады да, «архаизмдер күнделікті тұрмыста, дін ұғымында, ескі әдет-ғұрыптарда қолданылады» дей отырып, историзмдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай материалдық мәдениетке байланысты, әкімшілік басқаруға байланысты, қазақ қоғамының қоғамдық өміріне байланысты, Октябрь дәуірінен кейін туған сөздер» [1, 185–191 б.], деп жіктейді.

Сонымен қатар Ә. Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы» еңбегінде көнерген аталымдардың лексика-семантикалық топтарын, яғни архаизм мен историзмді өз алдына жеке дара топтайды: архаизмдерді – мата-кездеме атауларына байланысты архаизмдер; салт-сана, әдет-ғұрыпқа қатысты архаизмдер; киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына қатысты архаизмдер; діни ұғымдарға қатысты архаизмдер деп бөледі де, историзмдерді мынадай үш топқа топтайды: әкімшілік басқарумен байланысты туған историзмдер; әскери атақ пен қару-жараққа қатысты историзмдер; Совет тұсында пайда болған историзмдер [2, 86–88 б.].

Аталған ғалымдардың жіктеулерін негізге ала отырып және Нұртуған жырау мен Шоқан шығармаларындағы көнерген аталымдарды саралай келіп, оларды мынадай лексика-семантикалық топтарға жіктедік:

1 Діни ұғымға қатысты көнерген аталымдар. Нұртуған жырау мен Шоқан өмір сүрген тұста қазіргі тілде көнерген болып табылатын сөздердің мол қабатты діни ұғымға қатысты сөздер құрайды.

Нұртуған жырау мен Шоқан тілінде араб-парсы сөздері едәуір мөлшерде кездесетіндігін жоғарыда атап өткенбіз. Олардың бір тобын бұрынғысынша дерексіз ұғымдарды білдіретін, халықтың тіліне сіңген сөздер құраса, келесі тобын ислам дініне қатысты ұғымдар (*жәһаннам, құтба, зікір, зекет, махшар, топан, аят, рабат, бесін, підия, мүһмін, тәубе, хазірет, аждаһа, зұлтыхар, тамұқ, иман, уәжіп, парыз, сүннет т.б.*) мен дін иелерінің (зұлжалал, абыз, бақсы, пір, хақ, Ібіліс, пірадар, сопы, сахаба, мұрит, шахарияр т.б.) аттары құрайды. Сондай-ақ, бұл қатарда мәдени-рухани дүниелерге қатысы бар атаулардан тұрады. Араб-парсы сөздерінің аз-көп қолданылуы автордың сауаттылығына байланысты болды. Сондықтан бұлардың қаламынан шыққан дүниелерде шет тілдік элементтердің, оның ішінде жалпыхалықтық сөйлеу тіліне енгендерден өзге сөздердің ұшырауы заңды. Нұртуған жырау мен Шоқан тілінің басым көпшілігінде тек қана дінге қатысты *пейиш, тамұқ, зекет, жаббар, құбыла, мүһмин, иман, құда, ахирет, тәжбир, сират, шайтан, махшар күні, құдайдың пәрмәні, раббы, пір, сүннет, парыз, уәжіп, хатим қылу* деген «діни» атаулар қолданылады.

Мұхаммед ұрпақтары (сейттер мен қожалар) және халифалар мен түрлі әулиелердің ұрпақтары (шейхтар) осы екі топтың біріншісіне жатады. Дін басыларының және бүкіл дін қызметкерлерінің басында бір қожжа-қалән, бірнеше ишан-накиб және ишан-сүдірлер отыр (Шоқан).

Бұл мәтіндегі **халифа** – 1) мирасқор; 2) орнын басушы; 3) тарих. халифа (Мұхаммедтің мирасқоры, орнын басқан, мұсылмандардың діни және өкімет билігін басқарған әкім атағы). Араб тілінде халифатун – біреудің орнын басу; орынбасар болу; мирасқор болу дегенді білдіреді [3, 296 б.]. Қырғыз тілінде **қалифа** – түрік сұлтаны [4, 357 б.].

Қожа-қалән – «ұлы қожа» – дін басыларының қызметін бақылап отыратын ең жоғарғы діни лауазым;

Ишан-накиб – сүфи орденінің басшысы;

Ишан-сүдір – бас ишандардың бірі [5, 280 б.].

Ортаазиялықтар ырымишыл әрі өте діндар болады: сейттер солардың қараңғылығын пайдаланып, халық арасында аса зор құрметке ие болып отыр; шәкірттері мен мүридтері солардың гажайып ғаламаттарын баян етіп, дәріптейді, ал енді халық соның бәріне шексіз сенеді (Шоқан). Мүриті бұл шайықтың жүз бес адам, Зарлаған зікір айтып таңсәріден. Баланың жиырма беске келді жасы, Шықпайды еткен ісі дін жолынан. Бәрінен күллі мүриттің абзал болып, Қызметін алып жүрді ұстап құмған (Нұртуған).

Мүрит – дін басшысының шәкірті; иман-пірге қол берген кісі. Парсы тілінде мурид – дін басшысының жолын қуушы [6, 485 б.].

Керуеннің мынадай шығыны болды: Қашқарда 622 сом 50 тиын, Құртқада 360 сом зекет, 1302 сомдық сыйлық берілді (Шоқан). Жиып ап қайыр-садақа, Зекет, үсір, пітірді Дұрыс па беру әкеліп, Жорғаға мінген ғалымға?! (Нұртуған).

Зекет (закат) – 1) тазалық; 2) қайыр, садақа; 3) оннан бірі; 4) діни. зекет – мал-мүліктің қырықтан бірін алатын салық. **Зекет** – ислам діні бойынша, жылдың аяғында, жазғытұрым қожа, ишандардың халықтың мал мөлшеріне салатын салығы, үлесі [8, 262 б.]. Парсы тілінде зей – өмір, тіршілік, азық дегенді білдіреді [6, 264 б.]. **Зекет** парсының зей сөзімен қалыптасқан діни салық түрі. Бұрын зекет малдан алынған. Мөлшері 40 қойдан 1 тұяқ, 5 түйеден 1 қой зекет бермеген адамдардың үй-іші мен мал-жаны алланың кәріне жолығып, қырсыққа ұшырайды деген сенім бар болған. **Зекет** – мал өсіруші аудандардағы қазақ шаруашылықтары малдарының жиырмадан бір бөлігі мөлшерінде төленіп отырған [7, 22 б.].

Нұртуған жырау мен Шоқан тіліндегі кірме сөздердің мол қабатын **араб** пен **парсы** тілдерінің сөздері құрайды.

Қазақ тілінде бірқатар көнерген атаулар діни уағыздармен тікелей байланысты екені жоғарыдағы мысалдардан айқын аңғарылады. Нұртуған

жырау мен Шоқан діни ұғымдағы сөздерді шығармаларында еркін қолдана отырып, өздерінің діни сауатты екендерін де көрсетеді, әрі қараңғы халықты діннен хабардар болуға үндейді.

2 Әскери атаулар мен сауыт-сайман аттарына қатысты көнерген аталымдар. Шығармада қару-жарақ атаулары, сонымен байланысты фразеологиялық тіркестер жиі ұшырайды. Соның өзінде көне қару-жарақ аттарымен қатар, олардың XVIII–XIX ғасырда қолданылған түрлері де кездеседі. Бұл жағдай шығарманың біздің дәуірімізге ауызша жырлану арқылы жетуімен байланысты болса керек. Мысалы, *жауынгер, солдат* мағынасында *жасақ, қол, жасауыл* сияқты көне аталымдар қолданылған. Сондай-ақ *қорамсақ, бадана, кіреуке, жебе, сүңгі, сарыжа, найза, алмас, айбалта, мысқұлақ* тәрізді көне қару-жарақ аталымдарымен бірге *мылтық, қанжар, қылыш, садақ, барабан* сияқты кейінгі дәуірімізге тән соғыс құралдары да қатар қолданылған.

Академик Ә. Қайдаров «...көненің көзінде сақталып, мағынасы күңгірттеніп, ұмыт болған, қолданыстан қалып, шаң басып жатқан көнерген сөздер аз емес. Оларды тірілтіп, жаңартып, тіл қажетіне жаратуға әбден болады, дей келіп, *қосын, ләшкер, жасақ, түмен, бұраңғар, ерен, бүйрекші, су, шерік, шеру, иелме, аламан, алай, атарман, шабарман, ондық, сарбаз, жүздік, мыңдық, жалаңқат, көбе, жебе, жекеауыз, сардар, самқал, сапы, сүмбе, топ, оқшантай* сияқты сөздерді әскери термин ретінде өмірге қайта әкелу керектігін айтады» [9, 14 б.].

Ал енді *тікелей басқарып, алым-салық жинау ісін жеңілдету үшін халықтың өзі жүздік және мыңдық деп аталатын жеке топтарға бөлінген. Жүздіктерді жүзбегі, мыңдықтарды мыңбегі басқарады (Шоқан).*

Мұндағы **жүзбегі** – жүз әскерді басқарушы, **мыңбегі** – мың әскерді басқарушы.

Жасақ жорықтан соң ауылға қайтты, өз жайлауларына жақындағанда дауыл тұрды (Шоқан). Мақұл көрді бәрі де, **Жасақ** санын көбейтіп, Межелі күні жиганды (Нұртуған).

Жасақ – 1) әскер, қару жарақтанған бір топ жауынгер; 2) ерте кездегі мал басынан алынатын салықтың бір түрі. Бұл жерде «**жасақ**» қару жарақтанған бір топ жауынгерлер архисемасын білдіретін аталым. Сөздікте **жасақ** – 1) әскер, қол, қару жарақтанған бір топ жауынгерлер; 2) ерте кезде мал басынан алынатын салықтың бір түрі деген екі мағынаны білдіреді. Мал басына төленетін жасақ салығы үй салығына қарағанда заңдылығы жөнінен салық салудың дұрыс түрі болды. *Жасақ* әрбір түліктен /түйені қоспағанда/ бір пайыз мөлшерінде алынды. Алғашында заттай алынатын бұл салық кейіннен ақшаға ауыстырылды (М. Елеусізов).

Ғалым Р. Сыздық: «Заман неғұрлым әрілеген сайын қазіргі нормамен салыстырғанда, көнерген элементтердің молынан ұшырасуы заңды да, түсінікті де. Бірақ әрідегі әдеби мұра ауызша сақталғандықтан, көптеген бейтаныс дүниелер мәтіннен ығысып, бізге түсініктірек баламалармен жеткені аян. Әйтсе де бұл мұралардан «көненің көздері» – архаизмдерді табуға болады» [10, 80 б.], – деген пікірі осының айғағы.

Найзаны салып түйретті, Садақты тартып үйретті, Осылай баулап өсірді Ұрпақты іске шыдамды (Нұртуған). *Бүкіл Батыс өлкедегі сияқты Оңтүстік линия солдаттарының да негізгі қаруы – садақ пен найза; тек азғантай ғана бөлімінде мылтық бар* (Шоқан).

Найза – ұшы істік темірден істелген ағаш сабы бар соғыс құралы [8, 84 б.]. Парсы тілінде **нейзе** – найза, шанышқы, жақын жерден лақтырып тастауға арналған қысқа сапты найза [6, 576 б.].

Садақ – ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып тартып ататын, өте көне замандардан келе жатқан қару атауы. Рабиға Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» жазған еңбегінде «садақ» сөзіне мынадай сипаттама берілген: «Садақ, жақ/жай/жа. Бұл сөздер қазақ эпостарында да, XV–XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар тілдерінде де жиі кездесетін, қазірде көнеленген сөздердің қатарынан табылады. Садақ сөзінің синонимдері *жақ* – *жай* – *жа*. Соңғы жа варианты қазақ тілінде *сарыжа*, *бұхаржа* сөздерінде сақталған» [11, 100 б.]. Садақ – ағаштан доға тәрізді иіліп жасалған ескі атыс құралының бір түрі, жақ [8, 144 б.].

Нұртуған жырау мен Шоқан тілінде жаугершілік, соғыс картинасын суреттеу мақсатында, әскери сөздер мен сауыт-сайман, қару-жараққа аттарына қатысты көнерген сөздерді шебер әрі ұтқырлықпен қолданып отырған.

3 Әлеуметтік, әкімшілік атауларға қатысты көнерген аталымдар. Бұл топқа жататын көнерген сөздер тарихи аталым (историзм) деп аталады. Олай дейтініміз, ендігі айтылатын аталымдардың қазіргі тіл қолданысында ешқандай синонимі жоқ, тек сол қалпында тарихи шығармаларда сақталған, ескіліктен хабар беретін сөздер.

Нұртуған жырау мен Шоқан тілінде үшінші бір топ лексика әлеуметтік-әкімшілік жағдаймен байланысты болып келеді. Мұнда да жоғарыда атап өткендегідей көне феодалдық дәуірге тән ел билеу жүйесінде кездесетін терминдік сөздермен қатар, жаңа капиталистік дәуірдің көрінісі дерлік бірен-саран сөздер кездеседі. *Хан, батыр, патша, бек, құл, күң, падиша, уәзір, төре, сұлтан, ханым, нөкер, әмірші, төлеңгіт, ерзада, ханзада* сөздері жырдың көне дәуір оқиғаларынан хабар беретін, көбінесе титулды (әлеуметтік дәреже-лауазымды) білдіретін элементтер болып келсе, *бай, жарлы, халық,*

мырза, болыс, ақылғөй, елші сөздері жырдың кейінгі кезде жырлануымен байланысты қосылған «жаңартулар» екендігіне дәлел тәрізді.

Әрбір көтерілістен кейін олар аласұрып, халықты талан-таражға салады, әйелдерді зорлайды, мешіттерді қиратып, дәруіштер мен кембағал кедейлерді қорқытып, үркіту үшін жазықсыз адамдарды қырып-жоя бастайды (Шоқан).

Кембағал – мүсәпір, сорлы; киер киім, ішер тамағы жетіспейтін, күн-көрісі төмен жоқ-жітік адам [8, 285 б.]. Парсы тілінде *кам-бағал* – кедей, мүліксіз дегенді білдіреді [6, 405 б.]. Тәжік тілінде де *камбағал* – кедей, мүлкі жоқ, тақыр кедей деген сөз [12, 176 б.].

Ертеде өткен Алаштан бастап, барлық ру, ру басы – билер мен батырлар, олардан өрбіген аталар мен әулеттер, хандар шежіресі Шал жырында түгелдей қамтылатын көрінеді (Шоқан).

Жариялап бұл күндегі алты Алашқа. Шақырып патша алдырды айналасын, Қолына жілік беріп жариялап, Мінгізіп алма сағақ, хан Қарасын (Нұртуған).

Алаш – 1) қалың көпшілік, ел, жұрт, қауым; 2) қазақ елі, қазақ қауымы. Қазіргі қазақ тіліндегі *алты алаш* тіркесі *бүкіл халық, көпшілік қауым* деген мағынаны білдіреді. Алғашқы кезде *алаш* сөзі жағымды ұғым болмаған. «Мавренахрді билеуші Махмудтың інісі Ахмед монғолша киініп, монғолша қаруланатын өте қатал адам болыпты. Ол ұрыстарда қалмақтарға бірнеше рет өлтіре сокқы береді, жеңілген қарсы жақты қатты қырғынға ұшыратады, сондықтан қалмақтар оған «*алаш!*» – қан құйды, бас кесер, жауыз деген жаман атақ тағады» [13, 76 б.]. Бұл тарихи деректі қазақ халқының ұлы ақыны, ойшыл демократы Абай Құнанбаев та өзінің «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген еңбегінде сөз еткен. «Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай, мынау бір алашы болды ғой» депті, жан алушы дегеннің орнына, сонан соң сол хан, бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы, алашы» деп «ұран-сүрен» салыңыздар деп бұйырып, бұларға айқай салғанда, көп жанның айқайымен «алаш-алаш!» деп кетіпті. Сондықтан алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен. Қазақ тіліндегі *алаш* сөзінің де алғашқы кезде жан алғыш, кісі өлтіргіш, ел талағыш деген тұрпайы мағынасы болған [14, 405 б.] Монғол тілінде *алаач* – кісі өлтіруші, жендет, жанкешті деген мағынада қолданылады [15, 19 б.]. Ойрат тілінде *алдачы* – жан алғыш (қазақша алашы). Бұл фактілер қазақ тіліндегі *алаш* сөзінің тарихи мәнін толық ашып беретін тәрізді.

Біріншіден, болыстар, ақсақалдар, сұлтандар, билер және ауқатты қазақтардан, яғни мансапқа ие болуды көздейтін атқамінерлерден сөз

тарттық (Шоқан). Сонда да бір-бірінен жан аямас, Дос болды айырықша бір адамға. Ол адам шайыр еді түбі терең, Сөйлейтін еркі де бар **сұлтан**, ханға (Нұртуған). Қарасайдың бұл ісін бірге келген **билер** мен ақсақалдар да мақұл көрді (Нұртуған).

Сұлтан – 1) өкімет, үстемдік, билеп тұрушылық; 2) тақсыр, патша; 3) ауыс. батыр, ер, асыл. Араб тілінде *султәнун* – тақсыр, патша, жоғары билік жүргізуші дегенді білдіреді [6, 462 б.].

Би – дау-жанжалға билік айту үшін үстем таптың қолдауымен сайланған өкілі. Кеңес үкіметінен бұрынғы қазақ ауылындағы *сот* [8, 113 б.]. Араб тілінде *бей* – атақ (титул) дегенді білдіреді [6, 63 б.]. Ойрат тілінде *бий* – мырза, жоқа [16,30 б.]. Келтірілген мәтіндегі «би» дау-жанжалдың ақ-қарасын ажыратып беретін адам мағынасында қолданылса, қазір тек *би өнері* ретінде қалыптасқан аталым және мағынаның даму нәтижесінде *билік*, *билік өкілдері*, *билеп алу*, *билікке таласу* деген сияқты тіркестерде кездеседі.

Осындай қиын-қыстау шақта, үш жүз батырдың арасында, жат жұрттық Алаш атты дана ғайыптан пайда бола кетеді. Алаш қазақтарды жинап алып ұзақ сөйлейді, сөзі халықты қатты тебіренгенді. Сол жерді қазақтар Алашты өздеріне рубасы және қазы етіп сайлайды [5, 39 б.].

Бұл пікір – бірнеше би мен әкімдердің аузынан шықты, **орданың** өзге құрметті адамдары оларды мақұлдап, бас изеді (Шоқан). Талма-талтүс болғанда, **Ордасын** ханның көреді. Аттарынан түсіп байлады, Ордадан қашық жерге кеп. Қауіптері де жоқ емес, Босанып аттар кетер деп (Нұртуған).

Орда – 1) патша тұратын қала; 2) сәулетті үй. Көне түркі тілдерінің ескерткіштерінде *орду* – шах тұратын шаһар, орда [17, 145 б.].

Нұртуған жырау мен Шоқан шығармаларында **жауырыншы** сөзі кездеседі. **Жауырыншы** – қазіргі сөйлеу тілінде «балгер». Едіге баласына қарға бұтты Қаразбанды берді. Қасына қырық кісі ертті. Басшы қылып **жауырыншы** Ақпан дегенді қосты (Нұртуған). Ал Шоқан тілінде осы **жауырыншы** деген көнерген аталымға **балгер** сөзі тіркесіп қолданылады.

Жауырыншы балгер – қойдың жауырынымен, құмалақпен бал ашады. Қойдың құмалағын ретімен қояды, олардың саны қырық бір болуға тиіс. Жауырынмен бал ашу және қырық бір құмалақпен бал ашу қазақтар арасында ең кең тараған балгерліктің түрлері. Кезінде, құмалақпен бал ашу Данияр (Даниш) пайғамбардан мұра боп қалған деседі. Бал ашудың бірінші түрі – жауырынмен бал ашқанда: жауырынды отқа қыздыра бастағандағы, жауырынга түскен белгі – сызықшаға негізделеді. Бақсылардың айтуынша, жауырын жеті халықтың тағдырымен қоса патшаларының өлімін, елінің өлім-жітімін, саяхатшыларының басынан кешкендерін айтып бере алады (Шоқан).

Алты шаһар жері мен оның жергілікті халқына қатысы бар деректер Қашқардың бектері мен шайхыларынан, ахундарынан және менің Қашқардағы бұл мәселеге әбден қанық тума-туысқандарымнан алынды (Шоқан). Даниель қожа **шейхтардың** бірінің ұрпағы – Ханарықтың Әлімахуны осы партияның Қашқардағы өкілі болып саналады (Шоқан). Хид нәби пұд қауымына иман етіп, Түсінбей **шейхтардың** өзін қырған. Меккеде зираты бар бұл нәбидың Көреді оған асық іздеп барған (Нұртуған).

Шейх (шайх, шайқы, шайхы, шайық) – 1) қарт, қария; құрметті кісі; 2) Шейхтар палатасының мүшесі, сенатор; 3) шейх – ру бастығы; 4) ақсақал, басшы, басқарушы; 5) діни. рухани көсем; 6) галым; 7) мұғалім, ұстаз, жетекші, тәрбиеші.

Қорытынды

Нұртуған жырау мен Шоқан тілінде көнерген аталымдар біріншіден өздері суреттеп отырған дәуірдің тұрмыс-тіршілігін дәл, нақты көрсеткен, екіншіден өз тілдерінің лексика-семантикалық қабаттарын байытып отыр.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Мұсабаев, Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б. ISBN 978-601-7172-39-8 2
- 2 Болғанбаев, Ә. Қазақ тілінің лексикалогиясы. – Алматы : Мектеп, 1988.
- 3 Большой арабско-русский словарь, Том 1, Баранов Х.К., 2006. (<https://obuchalka.org/20180719102114/bolshoi-arabsko-russkii-slovar-tom-1-baranov-x-k-2006.html>)
- 4 Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. – М.: Советская Энциклопедия, 1965. – Книга 1 (А-К) 503 с. – Книга 2 (Л-Я) 475 с.
- 5 Уәлиханов, Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы : Атамұра, 2006. – 304 б.
- 6 Персидско-русский словарь : [В 2-х т. / М. Н. Османов, Д. Х. Дорри, Л. Н. Киселева и др. ; Авт. предисл. Ю. Рубинчик] Т. 1. - М. : Рус. яз., 1985. - 800 с.
- 7 Елеусізов, М. Шоқан Уәлихановтың экономикалық көзқарасы. – Алматы : Қазақ мемлекет баспасы, 1959. – 127 б.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жанұзақов Т. (бас ред.) – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б. ISBN 9965-798-99-0
- 9 Қайдаров, Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993.
- 10 Сыздық, Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы : Арыс, 2004.
- 11 Сыздықова, Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы : «Арыс», 2004.
- 12 Таджикско-русский словарь / Мирбобоев А. (ред.) Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ - Таджикско-русский словарь - Tajik-Russian Dictionary. – Душанбе : Пажӯҳишгоҳи Рӯдакӣ, 2006. – 782 с.

13 **Бартольд, В. В.** Очерк истории Семиречья. – Фрунзе : Киргизгосиздат, 1943. – 104 с.

14 **Құнанбаев, А.** Шығармаларының толық жинағы. – Алматы : Ғылым, 1954. – 321 б.

15 Большой академический монгольско-русский словарь. Монгол орос дэлгэрэнгүй их толь : В 4-х т. : ок. 70 000 слов / Ин-т яз. и лит. Акад. наук Монголии, Ин-т языкознания РАН; [Ё. Баярсайхан и др.] ; Под общ. ред. А. Лувсандэндэва и Ц. Цэдэндамба ; отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. – М., 1957. А - Г. – 2001. – 485, [1] с.

16 **Баскаков, Н. А.** Ойротско-русский словарь. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1947. – 312 с.

17 **Махмуд Кошғарий.** Девону Луғотит Турк. Том 1. – Тошкент, 1960. – 499 с.

References

1 **Musabaev, G.** Qazaq til biliminiń máseleleri [Musabayev G. Problems of Kazakh linguistics]. – Алматы : «Abzal-A1» baspasy, 2014. – 640 p. – ISBN 978-601-7172-39-82

2 **Bolganbaev, A.** Qazaq tiliniń leksikalogiasy [Bolganbaev A. Lexicology of the Kazakh language]. – Алматы : Mektep. – 1988.

3 Úlken arab-orys sózdigi, [Large Arabic-Russian dictionary] 1 Tom, Baranov X. K., 2006. [Electronic resource]. – <https://obuchalka.org/20180719102114/bolshoi-arabsko-russkii-slovar-tom-1-baranov-x-k-2006.html>

4 **Iydahin, K. K.** Kirgizsko-rýsskii slovar. V dvýh knigah. [Iydahin K.K. Kyrgyz-Russian dictionary. In two books] – М. : Sovetskaiia Ensiklopediia, 1965. – Kniga 1 (A-K) 503 s. – Kniga 2 (L-Ia) 475 p.

5 **Ýalhanov, Sh.** Altýshaharǵa sapar. – Алматы : Atamura, 2006. – 304 p.

6 Persidsko-rýsskii slovar : [V 2-h t. / M. N. Osmanov, D. H. Dorri, L. N. Kiseleva i dr.; Avt. predisl. Iy. Rýbinchik] T. 1 [Perso-Russian dictionary : [in 2 volumes / M. N. Osmanov, D. X Dorri, L. N. Kiseleva, etc. Author's preface by Yu. Rubinchik] Vol. 1.]. – М. : Rýs. iaz., 1985. – 800 p.

7 **Eleýsizov, M.** Shoqan Ýalhanovtyń ekonomikalýq kózqarasy [Economic views of Shokan Ualikhanov]. – Алматы : Qazaq memleket baspasy, 1959. – 127 p.

8 Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi / Januzaqov T. (bas red.) [Explanatory Dictionary of the Kazakh language / Zhanuzakov T. (General Ed.)]. – Алматы : Daik-Pres, 2008. – 968 p. – ISBN 9965-798-99-0

9 **Qaidarov, A.** Qazaq terminologiasyna jańasha kózqaras [New approach to Kazakh terminology]. – Алматы, 1993.

10 **Syzdyq, R.** Qazaq ádebi tiliniń tarıhy [Syzdyq R. History of the Kazakh literary language]. – Алматы : Arys, 2004.

11 **Syzdyqova R.** Sózder sóleidi [Syzdyqova R. Words speak]. – Алматы : «Arys», 2004.

12 Tájikstan-oryssha sózdik / Mirboboev A. (ready.) Tájik-orys mádenieti-orys – orys sózdigi-tájik-orys sózdigi. [Tajik-Russian Dictionary]. – Dýshanbe : Rýdaki Gylymi-Zertteý Instituty, 2006. – 782 p.

13 **Bartold V. C.** Shygýs Jetisý Ocherki [Essay on the history of Semirechye]. – Frýnze : Qyrǵygosizdat, 1943. – 104 p.

14 **Qunanbaev, A.** Shygarmalarynyń tolyq jinaǵy [Kunanbaev A. Full collection of works]. – Алматы : Gylym, 1954. – 321 p.

15 Bolshoi akademicheskii mongolsko-rýsskii slovar [Academic dictionary of the Mongolian-Russian dictionary]. Mongol oros delgerengui ih tol : V 4-h t. : ok. 70 000 slov / In-t iaz. i lit. Akad. naýk Mongoliu, In-t iazykoznanii RAN ; [Ё. Baiarsaihan i dr.] ; Pod obsh. red. A. Lývsandendeva i S. Sedendamba ; отв. red. G. S. Púrbeev. – М., 1957 j. А - G. – 2001. – 485, [1] p.

16 **Baskakov, N. A.** Oirotsko-rýsskii slovar [Baskakov N.A. Oirot-Russian Dictionary]. – Moskva : Gos. izd-vo inostr. i nas. slovarei, 1947. – 312 p.

17 **Maxmýd Koshǵari.** Devoný Lýgotit Týrk. Tom 1. [Mahmud Koshgari. Devonu Dictionary Turkish. Complete 1.]. – Toshkent, 1960. – 499 p.

Материал 08.09.21 баспаға түсті.

*Г. Ж. Утемисова¹, А. О. Карипжанова²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы;

²Торайгыров университет, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.21.

ЭТИМОЛОГИЯ УСТАРЕВШИХ НОМИНАЦИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НУРТУГАНА ЖЫРАУ И ШОКАНА

В статье рассматриваются устаревшие названия в языке. В связи с устареванием того или иного понятия, названия, обозначающие это понятие, редко употребляются, сохраняются в нашем языке языковые выражения, вызванные различными этапами развития языка, лишь по показателю устаревания устаревших наименований могут изолироваться от лексики казахского языка и образовывать лексику устаревших наименований. Также доказано, что такие языковые факты используются при описании событий

прошлых эпох в зависимости от исторической ситуации и повышают художественную степень произведения, дифференцируя исторические номинации в произведениях Нуртугана жырау и Шокана.

Утверждается, что в казахском языке ряд устаревших названий непосредственно связаны с религиозными проповедями. Также анализируются устаревшие названия, относящиеся к воинским именам и доспехам, устаревшие названия, относящиеся к социальным, административным названиям. На конкретных примерах доказываем, что древние названия на языке Нуртуган жырау и Шокан точно отражали быт описываемой ими эпохи и обогащали лексико-семантические слои своих языков.

При рассмотрении теоретических основ исследования устаревшей лексики руководствуются научными выводами Г. Мусабаяева, А. Болганбаева, Р. Сыздық.

Ключевые слова: устаревшая лексика, исторические номинативы, лексика, историзм, архаизм, лексико-семантическая группа, лексикология, языковая норма.

*G. S. Utemisova¹, A. O. Karipzhanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.21.

ETYMOLOGY OF OBSOLETE NOMINATIONS IN THE WORKS OF NURTUGAN ZHYRAU AND SHOKAN

The article deals with obsolete names in the language. Due to the obsolescence of a particular concept, the names denoting this concept are rarely used, language expressions caused by different stages of language development are preserved in our language, only by the indicator of obsolescence of obsolete names can be isolated from the vocabulary of the Kazakh language and form the vocabulary of obsolete names. It is also proved that such linguistic facts are used in describing the events of past epochs, depending on the historical situation, and increase the artistic degree of the work, differentiating the historical nominations in the works of Nurtugan Zhyrau and Shokan.

It is argued that in the Kazakh language, a number of outdated names are directly related to religious sermons. It also analyzes outdated names

related to military names and armor; outdated names related to social and administrative names. Using concrete examples, it is proved that the ancient names in the language of Nurtugan Zhyrau and Shokan accurately reflected the life of the era they described and enriched the lexical and semantic layers of their languages.

When considering the theoretical foundations of the study of outdated vocabulary, the scientific conclusions of G. Musabayev, A. Bolganbayev, R. Syzdyk are guided.

Keywords: obsolete vocabulary, historical nominatives, vocabulary, historicism, archaism, lexico-semantic group, lexicology, language norm.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Бекболатова Құралай Маратқызы, PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Бүлегенова Индира Бектурсыновна, докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Ерғалиева Самал Жанатқызы, PhD, қауымдастырылған профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru

Ерназарова Гүлбаршын Шаршыбековна, филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., 120000, Қазақстан Республикасы

Ерназарова Зауреш Шаршабековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, КИМЭП Университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ezauresh@kimer.kz

Жанұзакова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жиренов Саян Аманжолұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Жүсіпов Ертай Қуандықұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: egeke1972@inbox.kz

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Кабанова Анар Бұхарбековна, оқытушы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: anar.kabanova@mail.ru

Карипжанова Айнұр Оралқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, «Филология» кафедрасы,

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainurok1974@mail.ru

Кенжетаева Гулзира Кабаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Кишенова Айнур Юсуповна, оқытушы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainur_18.10@mail.ru

Курмамбаева Жұлдыз Балтабековна, PhD, аға оқытушы, Филология және көптілді білім беру институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

Курметова Алия Алмабековна, оқытушы, филология мамандығы бойынша гуманитарлық ғылымдар магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhemchug_95@mail.ru

Кылышпаева Сарбиназ Хамитовна, докторант, «Орыс тілі мен әдебиет» мамандығы, Филология Институті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sarbi_barbie@mail.ru

Қалдыбаева Бекзат Ғабитқызы, магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bekzat.qaldybai@gmail.com

Мнайдарова Мирангүл Сергожақызы, докторант, «Қазақ тіл білімі» кафедрасы, Филология және көптілді білім беру институты, Л. Н. Гумилев атындағы Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mira_260480@mail.ru

Мырзахан Гульдана Нурболатовна, магистрант, «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: guldana.myrzakan@mail.ru

Нуркина Назгүл Амантаевна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurkina-nazgul@mail.ru

Оленев Станислав Владимирович, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Кемерово мемлекеттік университеті, Кемерово қ., 650000, Ресей Федерациясы, e-mail: stanislav.olenev@gmail.com

Оналбаева Айгүль Тыныбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Орыс тілі мен әдебиет» кафедрасы, Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigul4814@gmail.com

Өтемісова Гүлмира Жеткергенқызы, аға оқытушы, Тіл білімі кафедрасы, Филология ғылымдарының кандидаты, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru

Сәрсекке Гүлнәр Әдебиетқызы, профессор, «Қазақ тіл білімі» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Сманова Ақмарал Смайылқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Тажибаяева Сауле Мухажановна, аға оқытушы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tazhibayevs66@mail.ru

Трушев Айтмухамет Касымбаевич, д.ф.н., профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: trushev56@mail.ru

Трушев Әмірбек Айтмухаметович, филология ғылымдарының докторы, доцент, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.trushev@bsgarant.kzmail.ru

СВЕДЕНИЯ О АВТОРАХ

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Бекболатова Құралай Маратқызы, PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

Бүлегенова Индира Бектурсыновна, докторант, филологический факультет, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Ергалиева Самал Жанатқызы, PhD, ассоциированный профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: samal17.12@mail.ru

Ерназарова Гүльбаршын Шаршибековна, кандидат филологических наук, Кызылординский университет имени Коркут Ата, г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан

Ерназарова Зауреш Шаршабековна, доктор филологических наук, профессор, Университет КИМЭП, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: ezauresh@kimep.kz

Жанузакова Қуралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жиренов Саян Аманжолұлы, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

Жусупов Ертай Қуандыкович, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Жусупов Нартай Қуандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Кабанова Анар Бухарбековна, преподаватель, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: anar.kabanova@mail.ru

Калдыбаева Бекзат Габитовна, магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: bekzat.qaldybai@gmail.com

Карипжанова Айнур Ораловна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, кафедра «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университеті, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ainurok1974@mail.ru

Кенжетасева Гулзира Кабаевна, кандидат филологических наук, и.о. профессора, филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Кишенова Айнур Юсуповна, преподаватель, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: ainur_18.10@mail.ru

Курмамбаева Жұлдыз Балтабековна, PhD, старший преподаватель, Институт филологии и полиязычного образования, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

Курметова Алия Алмабековна, магистр гуманитарных наук, специальность Филология, преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zhemchug_95@mail.ru

Кылышпаева Сарбиназ Хамитовна, докторант, специальность «Русский язык и литература», Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: sarbi_barbie@mail.ru

Мнайдарова Мирамгуль Сергожаевна, докторант, кафедра «Казахское языкознание», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Mira_260480@mail.ru

Мырзахан Гульдана Нурболатовна, магистрант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», Институт филологии и полиязычного образования, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: guldana.myrzakan@mail.ru

Нуркина Назгуль Амантаевна, магистр педагогических наук, старший преподаватель, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nurkina-nazgul@mail.ru

Оленев Станислав Владимирович, кандидат филологических наук, доцент, Кемеровский государственный университет, г. Кемерово, 650000, Российская Федерация, e-mail: stanislav.olenev@gmail.com

Оналбаева Айгуль Тыныбековна, доктор филологических наук, профессор, кафедра «Русского языка и литературы», Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: aigul4814@gmail

Сарсеке Г. А., профессор, кафедра «Казахское языкознание», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 050000, Республика Казахстан

Сманова Ақмарал Смайылқызы, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

Тажимаева Сауле Мухажановна, старший преподаватель, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: tazhibaevas66@mail.ru

Трушев Айтмухамет Касымбаевич, доктор филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: trushev56@mail.ru

Трушев Амирбек Айтмухаметович, доктор филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a.trushev@bsgarant.kzmail.ru

Утемисова Гульмира Жеткергеновна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, кафедра «Языкознание», Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республики Казахстан, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philology, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Bekbolatova Kuralai, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

Bulegenova Indira Bektursinovna, doctoral student, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Kabanova Anar Bukharbekovna, teacher, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: anar.kabanova@mail.ru

Kaldybayeva Bekzat Gabitovna, undergraduate student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bekzat.qaldybai@gmail.com

Karipzhanova Ainur Oralovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Department of «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainurok1974@mail.ru

Kenzhetayeva Gulzira Kabayevna, Candidate of Philological Sciences, acting professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Kishenova Ainur Yusupovna, teacher, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainur_18.10@mail.ru

Kurmambayeva Zhuldyz Baltabekovna, PhD, senior teacher, Institute of Philology and Multilingual Education, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

Kurmetova Aliya Almabekovna, lecturer, Master of Arts, specialty in Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhemchug_95@mail.ru

Kylyshpayeva Sarbinaz Hamitovna, doctoral student in «Russian and literature», Philology Institute, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sarbi_barbie@mail.ru

Mnaydarova M. S., L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mira_260480@mail.ru

Myrzakhan Guldana Nurbolatovna, undergraduate student, specialty in «Foreign language: two foreign languages», Abay Kazakh National Pedagogical

University, Institute of Philology and Multilingual Education, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: guldana.myrzakan@mail.ru

Nurkina Nazgul Amantayevna, Master of Pedagogical Science, senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurkina-nazgul@mail.ru

Olenev Stanislav Vladimirovich, Candidate of Philology, associate professor, Kemerovo State University, Kemerovo, 650000, Russian Federation, e-mail: stanislav.olenev@gmail.com

Onalbayeva Aigul Tynybekovna, Doctor of Philology, professor, Russian and Literature department, Kazakh National Women Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigul4814@gmail.com

Sarseke G. A., professor, Department of «Kazakh Linguistics», L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Smanova Akmaral, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

Tazhibaeva Saule Mukhazhanovna, senior lecturer, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tazhibaevas66@mail.ru

Trushev Amirbek Aitmukhametovich, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.trushev@bsgarant.kz

Trushev Aytmuhamet Kassymbaeyich, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: trushev56@mail.ru

Utemisova Gulmira Sederhananya, Candidate of Philological Sciences, senior lecturer, Department of Linguistics, Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy, PhD, associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal17.12@mail.ru

Yernazarova Gulbarshyn Sharshibekovna, Candidate of Philology, Qorqyt Ata University, Kyzylorda, 12000, Republic of Kazakhstan

Yernazarova Zauresh Sharshabekovna, Doctor of Philological Sciences, KIMEP University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ezauresh@kimep.kz

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, Doctor of Philological Sciences, professor, Institute of philology, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Zhirenov Sayan, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

Zhussupov Yertay Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ereke1972@inbox.ru

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
«ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ» ХАБАРШЫСЫ

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде келесі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу» МЕМСТ 7.5.-98 сәйкес, мақала рәсімдеу бойынша басылымның базалық стандарттарына сәйкес, рәсімделуі тиіс. Мақалаға қатысты библиографиялық тізімдер «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері».

*Нөмірге бір автордан не тең авторлар ұжымының құрамында бір автордан аспайтын қолжазбаға жол беріледі.

*Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспайды.

*Мақаланың түпнұсқалық дәрежесі кем дегенде 60 % болуы керек.

*Жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

*Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

*Рецензиялау құпия түрде жүргізіледі («екі жақты соқыр рецензиялау»), авторға рецензенттің аты, ал рецензентке – мақала авторының аты хабарланбайды.

*Мақалалар төлем туралы түбіртекпен бірге жіберіледі. Ғылыми дәрежесі бар тұлғалармен бірлескен авторлықтағы магистранттар мен докторанттардың мақалаларын қоса алғанда, журналда жариялау құны 1000 (бір мың) теңге.

*Егер мақаланы плагиаттан өтпесе немесе рецензент қабылдамаған болса, мақала үшін төлем қайтарылмайды. Автор мақаланы плагиатқа немесе рецензиялауға 1 рет қайта жібере алады.

Мақалаларды рәсімдеуге қойылатын талаптар

Мақалалар келесі ережелерге сәйкес қатаң түрде рәсімделуі керек:

– Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша компьютерде терілген, парақтың бір жағында 30 мм жиекпен басылған мақалалар, «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS» мәтіндік редакторларындағы барлық материалдары бар электронды медиа қабылданады.

– Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі басылған мәтіннің 12 парағынан аспауы тиіс. Мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитурасы – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпалардан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, тұжырымнан, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), әр бір мақалаға дереккөздердің кириллицамен (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерленген) нұсқасын қоса алғандағы, әдебиет тізімінен (пайдаланылатын дереккөздерден) тұрады) МЕМСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) қараңыз. Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Мақалада болуы тиіс:

1 **ҒТАМР** (Ғылыми техникалық ақпараттың мемлекеттік аралық рубрикатор);

2 ҒТАМР-дан кейін **DOI** жоғарғы оң жақбұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

3 Автордың (лардың) **Тегі, Аты, Әкесінің аты** (толық) – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою әріппен, ортада), бас авторды (*) таңбамен белгілеу керек;

4 **Ғылыми дәрежесі**, ғылыми атағы;

5 **Аффилиация** (факультет немесе өзге құрылымдық бөлімше, ұйым (жұмыс (оқу) орны), қала, пошталық индекс, ел) – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде;

6 **E-mail**;

7 **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауына ақпараттық мазмұн, тартымдылық және бірегейлікті енгізу қажет (12 пункттен артық емес, бас әріптермен, қою қаріппен, ортасында, үштілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде);

8 **Аңдатпа** – мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттау. Автордың пікірінше, негізгі және құндықезендер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын не неміс тілдерін деберіледі (адатпаның ұсынылатын көлемі – 150-ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою емес шрифтпен, кегль – 12 пункт, сол және оң жақтағы абзацтық шегініс 1 см, үлгіні қара);

9 **Тірек сөздер** – объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде ресімделеді: орыс, қазақ, ағылшын не неміс; кегль – 12 пункт, курсив, сол жақ-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын тірексөздер саны – 5–8, тірексөз тіркесіндегі сөздер саны – 3-тен аспауы тиіс. Олармаңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды тірек сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

10 **Мақаланың негізгі бөлігі** оның бөліктерінің белгілі бір ретімен жазылады, оған мыналар кіреді:

– **Кіріспе** / Introduction (абзац 1 см сол жақ жиегінде, қою әріптермен, кегль-14 пункт). Тақырыпты таңдауды негіздеу; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі. Тақырыптың өзектілігі осы объектіні зерттеуге деген жалпы қызығушылықпен анықталады, бірақ бар сұрақтарға толық жауаптардың болмауымен, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

– **Материалдар мен әдістер** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қою әріптермен, кегль – 14 пункт). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

– **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, кегль – 14 пункт). Сіз алған зерттеу нәтижелерін талдау және талқылау. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

– **Қаржыландыру туралы ақпарат** (бар болса) (сол жақ шеті бойынша 1 см абзац, қою әріптермен, кегль – 14 пункт).

– **Қорытынды** / Conclusion (абзац 1 см сол жақ жиегінде, қою әріптермен, кегль – 14 пункт). Қорытынды – осы кезеңдегі жұмысты қорытындылау және тарату; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау үшін, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолданылуы керек.

– **Пайдаланылған дереккөздер тізімі** / References (қою әріптермен, кегль – 14 пункт, ортада). Қамтылатындар:

Мақала және пайдаланылған дереккөздер тізімі МЕМСТ 7.5-98; МЕМСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесідей анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын

дереккөздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша дереккөздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған дереккөздер. Ұсынылатын көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атау (мақаладағы сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірленеді және шаршы жақшаға алынады). Кириллицада ұсынылған жұмыстардың пайдаланылған дереккөздерінің тізімінде болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерация) дереккөздерді кириллицада жазу нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде)

MEMST 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы тиіс: автор(-лар) (транслитерация) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне тік жақшада] → қазақ немесе орыс тілді дереккөздің атауы (транслитерация, немесе ағылшын атауы – егер бар болса) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

11 **Суреттер**, суреттер тізбесі және оларға сурет астындағы жазулар мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар 300 dpi кем емес рұқсаты TIF немесе JPG форматында ұсынылады.

12 **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail келтіріледі (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірі жарияланбайды);

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Жұмыс орны		
Қала		
Индекс		
Мемлекет		
E-mail		
Телефон		

Авторларға арналған ақпарат

Редакция мақаланы әдеби және стилистикалық өңдеумен айналыспайды.

Егер мақала плагиатқа қарсы тексеруден өтпесе немесе рецензент қабылдамаса, онда мақала авторға қайта қарастыру үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа қарсы тексеріске немесе рецензиялауға 1 рет қана қайта жібере алады. Мақала мазмұнына автор жауапты.

Талаптарға сай емес ресімделген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың қабылдану күні болып, оның редакцияға түпкілікті нұсқасы түскен күні саналады.

Мақалалар редакцияға келіп түсуіне қарай жарияланады.

Журналдарды шығару мерзімділігі – жылына төрт рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасы және төлем туралы түбіртек) сайтқа жіберу керек: vestnik-philological.tou.edu.kz. Мақаланы жариялауға ұсыныс беру үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

140008, Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласы, Ломов көшесі, 64,

«Торайғыров университеті» КЕАҚ,

«Toraighyrov University» баспасы, 137-каб.

Сайт: <https://vestnik.tou.edu.kz/Series/Philology>

Тел.8 (7182) 67-36-69, (ішкі. 1147).

E-mail: kereku@tou.edu.kz

Біздің реквизиттер:

«Торайғыров университеті» КЕАҚ РНН 451800030073 БИН 990140004654	«Торайғыров университеті» КЕАҚРНН 451800030073 БИН 990140004654	kaspi.kz қосымшасы Төлемдер – Білім – ЖОО үшін төлем – Барлық бағандарды толтырыңыз (факультет бағанында «ғылыми журналда жарияланғаны үшін, журналдың және серияның атауын көрсетіңіз»)
АО «Jýsan Bank» ИИК KZ57998FTB00 00003310 БИК TSESKZK A Кбе 16 Код 16 КНП 861	АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKZKX Кбе 16 Код 16 КНП 861	

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА
ВЕСТНИК «ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА»**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», приставейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

*В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

*Количество соавторов одной статьи не более 5.

*Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 %.

*Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

*Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

*Рецензирование проводится конфиденциально («двустороннее слепое рецензирование»), автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

*Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге, включая статьи магистрантов и докторантов в соавторстве с лицами с ученой степенью.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**.
Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список литературы (используемых источников) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1 МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2 DOI – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3 Фамилия, имя, отчество (полностью) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру), **главного автора пометить символом (*)**;

4 Ученая степень, ученое звание;

5 Аффiliation (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

6 E-mail;

7 Название статьи должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий*);

8 Аннотация – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

9 Ключевые слова – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

10 **Основной текст статьи** излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение / Кіріспе / Introduction** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании** (при наличии) (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы / Қорытынды / Conclusion** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников / Пайдаланған деректер тізімі / References** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре). включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образцы).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10 не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). В случае наличия в списке использованных источников работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах:

первый – в оригинале, второй – романизированный (транслитерация латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) *Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом:

автор(-ы) (транслитерация) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

11 **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номер телефона для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

Информация для авторов

Для статей, публикуемых в Научном журнале Торайғыров университет. Химико-биологическая серия, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально)

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Статью (электронную версию, и квитанции об оплате) следует направлять на сайт: vestnik-philological.tou.edu.kz. Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

НАО «Торайғыров университет»,

Издательство «Toraighyrov University», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

Сайт: <https://vestnik.tou.edu.kz/Series/Philology>

E-mail: kereku@tou.edu.kz

Наши реквизиты:

НАО «Торайғыров университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	НАО «Торайғыров университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	Приложение kaspі.kz Платежи – Образование – Оплата за ВУЗы – Заполняете все графы (в графе Факультет укажите «За публикацию в научном журнале, название журнала и серии»)
АО «Jysan Bank» ИИК KZ57998FTB00 00003310 БИК TSESKZK A Кбе 16 Код 16 КНП 861	АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKZZKX Кбе 16 Код 16 КНП 861	

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИПК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitiye metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Алматы : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомым компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

*Продолжение текста публикуемого материала***Выводы**

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

*Продолжение текста публикуемого материала***Список использованных источников**

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraygyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайгыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeeva
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ЖАРИЯЛАНЫМ ЭТИКАСЫ
«ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ» ХАБАРШЫСЫ

«Торайғыров университет» Хабаршысы, журналының редакциялық алқасы өз жұмысында ғылыми жарияланымдар этикасы бойынша халықаралық стандарттарды ұстанады және жетекші халықаралық журналдардың ақпараттық сайттарын ескереді.

Журналдың редакциялық алқасы, сондай-ақ ғылыми жарияланымдардың жоғары сапасын қамтамасыз ету мақсатында баспа процесіне қатысушы адамдар, жариялау қызметінде жоғары практиканы болдырмау (дұрыс емес мәліметтерді пайдалану, деректерді дайындау, плагиат және т.б.), ғылыми жетістіктерді қоғамның мойындауын қамтамасыз ету үшін халықаралық қоғамдастық қабылдаған әдеп нормалары мен стандарттарын сақтауға және осындай бұзушылықтардың алдыналу үшін барлық ақылға қонымды шараларды қабылдауға міндетті.

Редакциялық алқа ешқандай жағдайда заңсыз мінез-құлықты (плагиат, манипуляция, бұрмалау) көтермелемейді және осындай жағдайлардың туындауына алдыналу үшін бар күшін салады. Егер редакциялық алқа журналда жарияланған бапқа қатысты кезкелген заңсыз іс-әрекеттер туралы белгілі болса немесе редакциялық алқалар сараптамасының теріс нәтижесі болған жағдайда бап жарияланымнан бас тартылады.

Редакциялық алқа жариялауға қабылданған қолжазбалар туралы ақпаратты рецензенттер, әлеуетті рецензенттер, редакциялық алқа мүшелері, типография қызметкерлері болып табылмайтын үшінші тұлғаларға ашпауға тиіс. Қолжазбалардан алынған жарияланбаған деректер автордың жазбаша рұқсатынсыз жеке зерттеу мақсатында пайдаланылмауға тиіс.

Сарапшылардың (рецензенттердің) жауапкершілігі

Рецензенттер объективті пікірлер беріп, әлі келтірілмеген тиісті жарияланған жұмыстарды көрсетуі керек. Рецензияланатын баптарға құпия түрде жүгіну қажет. Рецензенттер зерттеуге, зерттеу авторларына және / немесе демеушілерге қатысты мүдделер қақ тығысы болмайтындай етіп таңдалады.

Авторлардың жауапкершілігі

Жұмыстың мазмұнына автор жауапты. Авторлар түзетулер, түсіндірмелер, теріске шығарулар және егер бар болса, кешірім сұрауға міндетті.

Автор бұрын басқа журналда жарияланғанға ұқсас мақаланың сыны бауы керек. Атап айтқанда, басқа тілде жарияланған мақалалардың ағылшын немесе неміс тіліндегі аудармалары қабылданбайды.

Мақала қолжазбасында елеулі қателер анықталған жағдайда автор бұл туралы журнал нөмірінің түпнұсқа-макеті баспаға қолқойған сәт кедейін бөлім редакторына хабарлауы тиіс. Әйтпесе, автор барлық сын-ескертпелерді өзесібінен түзетіні керек.

Мақаланы журналға жібере отырып, автор жеке жауапкершіліктің көрсетілген дәрежесін түсінеді, бұл журналдың редакциялық алқасына жазбаша өтініште көрсетіледі.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА
ВЕСТНИК «ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА»

Редакционная коллегия журнала Вестник «Торайғыров университет» серия Филологическая в своей работе придерживается международных стандартов по этике научных публикаций и учитывает информационные сайты ведущих международных журналов.

Редакционная коллегия журнала, а также лица, участвующие в издательском процессе в целях обеспечения высокого качества научных публикаций, во избежание недобросовестной практики в публикационной деятельности (использование недостоверных сведений, изготовление данных, плагиат и др.), обеспечения общественного признания научных достижений обязаны соблюдать этические нормы и стандарты, принятые международным сообществом и предпринимать все разумные меры для предотвращения таких нарушений.

Редакционная коллегия ни в коем случае не поощряет неправомерное поведение (плагиат, манипуляция, фальсификация) и приложить все силы для предотвращения наступления подобных случаев. В случае, если редакционной коллегии станет известно о любых неправомерных действиях в отношении опубликованной статьи в журнале или в случае отрицательного результата экспертизы редколлегии статья отклоняется от публикации.

Редакционная коллегия не должна раскрывать информацию о принятых к опубликованию рукописей третьим лицам, не являющимися рецензентами, потенциальными рецензентами, членами редакционной коллегии, работниками типографии. Неопубликованные данные, полученные из рукописей, не должны использоваться в личных исследовательских целях без письменного разрешения автора.

Ответственность экспертов (рецензентов)

Рецензенты должны давать объективные суждения и указывать на соответствующие опубликованные работы, которые еще не цитируются. К рецензируемым статьям следует обращаться конфиденциально. Рецензенты будут выбраны таким образом, чтобы не было конфликта интересов в отношении исследования, авторов и / или спонсоров исследования.

Ответственность авторов

Ответственность за содержание работы несет автор. Авторы обязаны вносить исправления, пояснения, опровержения и извинения, если такие имеются.

Автор не должен представлять статью, идентичную ранее опубликованной в другом журнале. В частности, не принимаются переводы на английский либо немецкий язык статей, уже опубликованных на другом языке.

В случае обнаружения в рукописи статьи существенных ошибок автор должен сообщить об этом редактору раздела до момента подписи в печать оригинал-макета номера журнала. В противном случае автор должен за свой счет исправить все критические замечания.

Направляя статью в журнал, автор осознаёт указанную степень персональной ответственности, что отражается в письменном обращении в редакционную коллегия Журнала.

Теруге 08.09.2021 ж. жіберілді. Басуға 28.09.2021 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
1,21 Mb RAM
Шартты баспа табағы 8,86. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Байниқенова
Корректор: А. Р. Омарова
Тапсырыс № 3818

Сдано в набор 08.09.2021 г. Подписано в печать 28.09.2021 г.
Электронное издание
1,21 Mb RAM
Усл. печ. л. 8,86. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Байниқенова
Корректор: А. Р. Омарова
Заказ № 3818

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz